

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**УРІЗНОМАНІТНЕННЯ
СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
ПІД ВПЛИВОМ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ:
ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ РЕАГУВАННЯ**

Аналітична доповідь

Київ – 2012

УДК 323.1+314.7
М 58

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове*

Автор:

Малиновська О. А.

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

М 58 **Малиновська О. А.** Урізноманітнення складу населення України
під впливом міжнародної міграції: виклики та шляхи реагування. – К. :
НІСД, 2012. – 56 с.

ISBN 978-966-554-171-4

Розглянуто вплив міжнародної міграції на формування кількісного, статеві-вікового та етнічного складу населення України. Названо особливості так званих нових або іммігрантських меншин, що формуються внаслідок міграційних процесів. Проаналізовано вигоди та виклики, обумовлені урізноманітненням складу населення в результаті міграції, запропоновано можливі відповіді на них засобами державної міграційної та етнонаціональної політики.

ISBN 978-966-554-171-4

© Національний інститут
стратегічних досліджень, 2012

Вступ

«Як дивно тасується колода...», – писав знаменитий уродженець Києва про героїню свого роману, яка жила в Москві, коли з'ясувалося, що в її жилах тече краплина французької королівської крові¹. Так само здивовано коментували українські засоби масової інформації дані ООН, наведені у доповіді Світового банку, відповідно до яких Україна посідає одинадцяте місце у світі та шосте в Європі (після Російської Федерації, Німеччини, Великобританії, Іспанії та Франції) за кількістю іммігрантів, тобто жителів країни, які народилися за межами її нинішньої території. У донедавна закритій державі інформація про 5,3 млн прибулих сприймалася як сенсація. Ще більш вражаючими були дані з того самого джерела про 6,6 млн вихідців із України, які проживають нині в зарубіжних державах. За чисельністю емігрантів наша країна поступається лише Мексиці, Індії, Російській Федерації та Китаю, тобто займає п'яту позицію у списку провідних донорів населення у світі (табл. 1)².

Хоча в громадській свідомості наведені цифри, як і саме явище міжнародної міграції, асоціюються передусім із періодом незалежності, проте більша частина й імміграції в Україну, й еміграції з держави сформувалася історично і була або наслідком переміщень населення в межах СРСР, тобто тогочасної внутрішньої міграції, або політичної та етнічної міграції повоєнних часів.

Адже переважна частина іммігрантів, які проживають в Україні, є вихідцями з Російської Федерації – 3,6 млн, а також Білорусі, Казахстану, Узбекистану. Причому майже 80 % іммігрантів прибули в Україну ще за радянських часів. Так само найбільше емігрантів з України (3,6 млн) проживають у Росії, великі групи в Казахстані, Білорусі, Молдові (табл. 2).

¹Булгаков, М. Мастер и Маргарита: Роман. Рассказы / М. Булгаков. – М. : ЗАО Изд-во ЭСКМО-Пресс, 2000. – С. 270.

²Migration and remittances Factbook 2011 / World Bank. – Washington, 2010. – P. 249.

Таблиця 1

**Країни світу, на території яких
проживає найбільша кількість іммігрантів, та країни,
найбільша кількість вихідців з яких проживає за кордоном**

Найбільші країни-реципієнти мігрантів	Млн осіб	Найбільші країни-донори мігрантів	Млн осіб
США	42,8	Мексика	11,9
Російська Федерація	12,3	Індія	11,4
Німеччина	10,8	Російська Федерація	11,1
Саудівська Аравія	7,3	Китай	8,3
Канада	7,2	Україна	6,6
Великобританія	7,0	Бангладеш	5,4
Іспанія	6,9	Пакистан	4,7
Франція	6,7	Великобританія	4,7
Австралія	5,5	Філіппіни	4,3
Індія	5,4	Туреччина	4,3
Україна	5,3	Єгипет	3,7
Італія	4,5	Казахстан	3,7
Пакистан	4,2	Німеччина	3,5
Об'єднані Арабські Емірати	3,3	Італія	3,5
Казахстан	3,1	Польща	3,1

Джерело: WB Migration and Remittances Factbook 2011

Таблиця 2

**Іммігранти в Україні та емігранти з України
за країнами походження та проживання**

Мешканці України, які народилися поза її межами, за країнами народження	Тис. осіб	Вихідці з України, які проживають поза її межами, за країнами проживання	Тис. осіб
Усього, у т. ч.	5257,0	Усього, у т. ч.	6525,2
Російська Федерація	3613,2	Російська Федерація	3647,2
Білорусь	270,7	Польща	333,0
Казахстан	245,0	США	332,2
Узбекистан	242,4	Казахстан	272,0
Молдова	165,1	Ізраїль	248,7
Польща	145,1	Німеччина	202,5
Азербайджан	92,5	Молдова	190,0
Вірменія	53,2	Італія	172,6
Грузія	72,4	Білорусь	141,3
Німеччина	64,0	Іспанія	88,3
Китай	5,0	Канада	69,2
Монголія	4,4	Чехія	33,6
В'єтнам	3,4	Латвія	33,0
Індія	1,2	Великобританія	25,0
Афганістан	1,1	Греція	24,8

Джерело: база даних народонаселення Світового банку

Разом з тим упродовж періоду незалежності громади вихідців з України за кордоном, як і прибульців в Україні, суттєво поповнилися. І хоча, незважаючи на наведені цифри, нашу державу зарано зараховувати до найбільших учасників міграційних процесів, останніми десятиріччями переміщення населення в країні інтенсифікувалися, їх склад та напрями урізноманітнилися. На сьогодні міжнародна міграція значно впливає на кількісні та якісні характеристики населення держави, що вимагає адекватних політичних та управлінських дій.

1. Міграція як чинник змін складу населення

В умовах глобалізації світової економіки міжнародні міграції досягли безпрецедентних масштабів. Вони належать до найбільш вагомих чинників сучасного розвитку, спричиняючи кардинальні економічні, політичні, соціальні зміни. Для більшості розвинених держав, населення яких стрімко скорочується та старішає, міграція стає важливим, а подекуди й основним джерелом поповнення людських ресурсів. Вона сприяє поліпшенню структури населення, збільшенню його працездатної частини завдяки тому, що мігранти зазвичай належать до відносно молодших вікових груп. Так, за даними Євростату, середній вік іноземців, які проживають у ЄС, 34,4 року, тоді як громадян відповідних країн – 41,5 року, тобто на 7,1 року більше (табл. 3). Лише 27 % громадян країн-членів є 20–39-річними, тоді як серед іноземців із країн ЄС частка цієї вікової групи складає 42 %, а серед громадян третіх країн – 45 %³. Вік щойно прибулих іммігрантів ще молодший і становить у середньому 28,8 року, а у іммігрантів із третіх країн – 27,7 року. Понад половину прибулих до ЄС у 2008 р. були віком 20–34 років⁴.

Іммігранти дають змогу загальмувати старіння населення й завдяки вищій унаслідок молодшого вікового складу фертильності. Так, у Люксембурзі на жінок-іноземок припадає 49 % народжень, у Швейцарії – 22,5 %, Австралії – 23,2 %, Англії – 15 %⁵.

³*Vasileva, K.* 6,5 % of the EU population are foreigners and 9,4 % are born abroad. – Statistics in Focus / Eurostat. – 34/2011. – Р. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-11-034/EN/KS-SF-11-034-EN.PDF

⁴*Herm, A.* Recent migration trends: citizens of EU-27 Member States become ever more mobile while EU remains attractive to non-EU citizens. Eurostat. Statistics in focus. – 98/2008. – Р. 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-08-098/EN/KS-SF-08-098-EN.PDF

⁵*Hugo, G.* Migrants in Society: Diversity and Cohesion / Global Commission on International Migration / G. Hugo. – Geneva, 2005. – Р. 10.

Таблиця 3

**Середній вік населення деяких країн ЄС за громадянством
та країною народження у 2010 р., років**

Країна	Громадяни	Іноземці	Народжені в країні проживання	Народжені в іншій країні
ЄС-27	41,5	34,4	41,0	40,0
Чехія	39,7	34,8	39,7	35,4
Данія	41,3	32,2	41,1	36,7
Німеччина	45,0	37,1	44,3	43,3
Ірландія	35,2	29,8	35,1	31,6
Греція	43,1	33,3	42,6	36,8
Іспанія	41,5	32,9	41,2	34,9
Італія	44,3	32,5	44,2	36,4
Нідерланди	41,1	34,1	40,6	40,8
Австрія	42,7	34,3	41,6	36,4
Португалія	41,3	34,3	41,6	36,4
Швеція	41,5	33,5	40,5	41,7
Великобританія	40,6	31,6	40,0	37,1

Джерело: Eurostat

Разом з тим, рятуючи від депопуляції, міжнародна міграція обумовлює зростання етнічного, релігійного, культурного розмаїття мешканців більшості країн світу. За підрахунками ООН, на сьогодні іммігранти складають 16,8 % населення Австралії, 14,2 % – Північної Америки, 9,5 % – Європи⁶. Якщо ж зарахувати до цього числа так званих мігрантів другого покоління, тобто осіб, народжених у країні, у яких батьки чи, принаймні, один із них є іммігрантами, то частка носіїв іншої мови та культури буде набагато вищою. До того ж, варто зазначити, що сучасні міграції характеризуються вагомим сегментом тимчасових, обортових переміщень. Тому чисельність людей, які в певний період свого життя перебували (працювали, навчалися) за кордоном і, таким чином, набули (привнесли) риси інших культур, значно перевищує чисельність осіб, які на даний момент проживають не в тих країнах, де вони народилися.

⁶*Trends in International Migrant Stock: Migrants by Age and Sex.* – United Nations Population Division [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://esa.un.org/MigAge/p2k0data.asp>

Під впливом міграції відбуваються зміни не лише у віковому та етнічному складі населення, а й у його соціальній структурі. Великою мірою вони пов'язані з такою рисою сучасних міжнародних міграцій, як їх менша селективність. Оскільки переїзди стали легше здійснюваними, в них беруть участь ширші верстви населення, ніж раніше, представники різноманітних гендерних, вікових, релігійних, соціально-економічних та культурних груп. У тому числі до міграції вдаються менш забезпечені, менш освічені, гірше інформовані особи, які раніше не могли б здійснити переїзд.

Водночас у регулюванні міграційних переміщень провідними державами призначення відбувається певна «біфуркація». Так, висококваліфіковані мігранти користуються пільгами, що обумовлено потребами економіки постіндустріального суспільства, де інтелект перетворюється на основну рушійну силу. Внаслідок цього впродовж останніх десятиріч серед іммігрантів до ЄС питома вага осіб із вищою освітою зросла з 15 до 25 %, а до США – з 25 до 30 %⁷. Разом з тим більшість країн-реципієнтів намагаються стримати імміграцію некваліфікованих осіб. Тому останні або вдаються до нелегальних переміщень із усіма похідними їх наслідками для свого становища, або стикаються з багатьма перешкодами при облаштуванні та інтеграції в суспільстві прийому, опиняючись серед маргіналів. За таких умов соціальні виклики, обумовлені міграціями, пов'язані не стільки з етнічною диверсифікацією, скільки, передусім, із соціальним розшаруванням, особливо помітним серед бідніших верств іммігрантського населення, представники яких водночас демонструють більше культурних відмінностей унаслідок меншого включення у суспільство, що приймає.

У цьому контексті зі значними соціальними ризиками пов'язана міграція жінок, які дедалі активніше беруть участь у міжнародних переміщеннях і становлять майже половину міграційних потоків. Фемінізація перетворилася на характерну рису сучасної міграції завдяки структурним змінам у світовій економіці, а саме – швидкому зростанню індустрії послуг, яка на сьогодні забезпечує до 2/3 робочих місць, а в деяких країнах – навіть більше (89 % ВВП у Гонконзі створюється у сфері послуг). Унаслідок цього потреби у жіночій робочій силі, переважно некваліфікованій, зростають, проте дедалі менше задовольняються за рахунок місцевого населення (жінки в розвинених країнах активно виходять на ринок праці, проте претендують на більш престижні та вище оплачувані робочі місця). Натомість з-поміж працівниць у сфе-

⁷*Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy: World Migration*, 2008. – Geneva : IOM, 2008. – P. 54.

рі громадських і домашніх послуг, у секторі розваг переважають жінки-іноземки. Внаслідок специфіки сфер зайнятості, жінки-мігрантки часто потрапляють у неформальні, тіньові, навіть криміналізовані сегменти ринку праці. Вони частіше залишаються ізольованими у суспільстві прийому, що має несприятливі наслідки і для психологічного стану, і для захисту трудових прав, працюють у важких умовах, мають ненормований робочий день, наражаються на ризик не лише трудової, але й сексуальної експлуатації⁸.

У зв'язку з цим з іммігрантами, передусім некваліфікованими, які все ще залишаються у більшості серед прибулого населення, пов'язана така соціальна проблема, як «нова бідність». У ЄС, де рівень бідності вимірюється 60 % медіанного середнього доходу по країні, за цією межею перебувають 40 % мігрантів, які не походять із Євросоюзу, в Бельгії, Фінляндії та Люксембурзі; близько 30 % – в Данії, Греції, Іспанії, Латвії, Швеції та на Кіпрі; від 20 до 30 % – в інших країнах⁹. Ризик бідності зростає залежно від кількості мігрантів у домогосподарстві. При одному членові домогосподарства, який є мігрантом (змішані сім'ї), він не перевищує середнього для усього населення показника, проте, якщо в домогосподарстві три або більше мігрантів (іммігрантські сім'ї), є значно вищим. У цілому, 35 % мігрантів загрожує бідність, проти 20 % місцевого населення.

Причини бідності мігрантів відомі. Це зайнятість на низькооплачуваних та непрестижних робочих місцях, у т. ч. і кваліфікованих мігрантів (за даними Євростату, 34 % мігрантів у ЄС виконують роботу, яка не вимагає їхнього рівня кваліфікації¹⁰), високий рівень безробіття принаймні вдвічі вищий, ніж у місцевого населення (табл. 4). Особливо небезпечно, що бідність відтворюється в іммігрантських громадах: мігранти другого покоління внаслідок соціального виключення своїх сімей залишаються так само мало інтегрованими в суспільство, не отримують належної освіти і, відповідно, можливостей для кращого працевлаштування, повторюючи долю своїх батьків.

⁸*A Passage to Hope. Women and International Migration: State of World Population, 2006.* – UNFPA, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.unfpa.org/swp/2006/

⁹*Lelkes O. Poverty and Social Exclusion of Migrants in the European Union / O. Lelkes, Zolyomi E. // Centre for Social Welfare Policy and Research, Policy Brief. – March 2011. – P. 6* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.euro.centre.org/data/1298540538_34816.pdf

¹⁰*Migrants in Europe: A statistical portrait of the first and second generation. 2011 edition.* – Eurostat Statistical books [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://inequalitywatch.eu/IMG/pdf/migrants.pdf>

Таблиця 4

**Рівень безробіття в ЄС-27 серед місцевого населення
та різних груп іммігрантів, %**

Групи населення	Народжені в країні проживання	Народжені в інших країнах	У тому числі	
			у країнах ЄС	у третіх країнах
Усе населення ЄС-27	6	10	7	12
Чоловіки	5	10	6	11
Жінки	6	11	9	12
Нещодавні мігранти	—	12	9	14
Мігранти, які проживають постійно понад 5 років	—	9	7	11

Джерело: Eurostat

«Чорних людей на чорних роботах» часто характеризують як етнічний субпролетаріат або *етноклас* (*ethclass*), який утворився в розвинених країнах унаслідок імміграції. Поєднання класових та етнічних ознак спостерігалось й раніше (наприклад, панівний клас імперій), проте сучасний етноклас, за одним із визначень, є результатом «систематичної і стабільної комбінації матеріального класового становища на найнижчому рівні та специфічних культурних характеристик», базою для його виникнення є стале соціальне виключення внаслідок етнічного походження¹¹. Самоусвідомлення етнокласу надає класовій боротьбі нового дихання (що, зокрема, неодноразово продемонстрували емігрантські протести в різних країнах), коли класові вимоги доповнюються етнічними та конфесійними¹².

У контексті соціальних наслідків міграції доби глобалізації концепція етнокласу набула розвитку у нещодавно запропонованому дослідниками терміні «глобальний клас», або, точніше, «глобальні класи» (*global classes*)¹³, що вказує на соціально-економічну неоднорідність

¹¹Baganha, M. Is an Ethclass Emerging in Europe? The Portuguese Case / M. Baganha, J.-C. Marques, G. Fonseca. – Lisbon : Luso-American Foundation, 2000. – P. 8.

¹²Военков, М. 13 тезисов о классовой борьбе в России / М. Военков // Альтернативы. – 2006. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.alternativy.ru

¹³Sassen, S. Emergent Global Classes and What They Mean for Immigration Politics / S. Sassen [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.migrationinformation.org

складу цієї групи населення. Одну частину «глобального класу» становлять керівники та спеціалісти транснаціональних корпорацій, міжнародних організацій, державні службовці, які працюють у сфері міжнародних відносин. Завдяки міжнародним домовленостям вони користуються привілеями при перетині державних кордонів і є найбільш мобільною групою населення планети. Проте, пересуваючись із однієї країни до іншої, вони відчують потребу в послугах так само стандартизованих домашніх помічників, нянь, іншого обслуговуючого персоналу. Так формується друга, непривілейована частина «глобального класу».

Найбільш наочно формування глобальних класів підтверджує ситуація у так званих *глобальних чи світових містах* (*global cities*), міцно інкорпорованих у світову економіку. На думку ООН, таких міст на планеті нараховується близько 40. Тут розташовані штаб-квартири транснаціональних корпорацій, офіси міжнародних організацій, провідні торговельно-фінансові установи і, відповідно, найбільші міжнародні аеропорти, готелі тощо. Саме в них концентрується глобальна еліта висококваліфікованих спеціалістів, менеджерів, підприємців. Водночас цим містам притаманний ринок праці зі значним сегментом низькооплачуваних і непрестижних робочих місць в обслуговуванні, непривабливих для місцевого населення, що вимагають численних робочих рук менш кваліфікованих мігрантів. Тому в глобальних містах відсоток іммігрантського населення постійно зростає.

Прибуття мігрантів, очевидно, справляє позитивний вплив на розвиток найбільших метрополій світу. Дезурбанізація, відплив міського населення з великих міст у передмістя, що спостерігалася в індустріально розвинених країнах у 60–70-ті роки минулого сторіччя, була призупинена значною мірою внаслідок зростання імміграції. Певні групи мігрантів, оселившись у депресивних міських районах, сприяли їх відновленню та розквіту.

Разом з тим у глобальних містах зростала соціальна напруженість, що обумовлено не лише концентрацією мігрантів у них, а й тим, що саме тут найбільш численними є найбільш необхідні представники місцевого населення. Понад те, ця категорія місцевих жителів (а також нещодавніх іммігрантів, які займають нижчі сходинки на соціальній драбині) відчуває конкуренцію з боку новоприбулої на ринку праці малокваліфікованої робочої сили та на ринку дешевого житла. Тому саме ці верстви найбільш вороже ставляться до іммігрантів, є соціальною базою для радикальних угруповань антиіммігрантського націоналістичного спрямування.

Саме в таких містах найчастіше виникали конфліктні ситуації, навіть пряме протистояння, пов'язане з громадами іммігрантів. Попри по-

ширене їх сприйняття як протистояння на етнічному ґрунті, на думку науковців, основні причини конфліктів знаходяться у соціальній сфері. Зокрема, коментуючи події у передмістях Парижа осені 2005 р., французькі автори ставили їх в один історичний ряд із подіями 1789, 1848, 1870, 1968 років, тобто найбільших соціальних потрясінь, які пережила Франція, наголошуючи, що протестний рух іммігрантської молоді був обумовлений соціальними, політичними, а не етнічними вимогами¹⁴.

Разом з тим немає сумніву, що за умов значного урізноманітнення складу населення забезпечити безконфліктний і гармонійний розвиток суспільства стає дедалі важче. Місцеве населення країн призначення, сприймаючи мігрантів як «інших», часто ставиться до них із підозрою, принаймні в перший період після прибуття. З імміграцією асоціюється низка загроз: від втрати національної самобутності до тероризму. Відповідні настрої експлуатують праворадикальні політичні сили. Крім того, іммігранти, передусім друге покоління, відчувають несправедливість до себе і, на відміну від своїх батьків, які сприймають життя в країні перебування як краще порівняно з країною походження, не бажають із нею миритися. Вони, як писала французька дослідниця Катрін де Венден, вважають неправильним, що держава висуває до своїх громадян однакові вимоги за неоднакових умов їхнього життя¹⁵.

Наукові дослідження підтверджують, що збільшення етнічної різноманітності негативно позначається на національній єдності, послаблює соціальні зв'язки, які цементують суспільство. Це виявляється у зменшенні довіри громадян до влади, до засобів масової інформації, в обмеженні спілкування за місцем проживання і виникненні підозри до оточення, а в крайніх випадках – конфліктів¹⁶.

Між тим, урізноманітнення складу населення негативно впливає на гомогенність суспільства лише доти, доки не створюється нова ідентичність, що базується на таких незаперечних спільних і для місцевого населення, і для прибулих цінностях, як верховенство закону, права людини, недискримінація на основі раси, національності, статі, віку тощо.

Як свідчить історія традиційних імміграційних країн, зокрема США, Канади, Австралії, кожна нова хвиля імміграції (наприклад,

¹⁴Блум, А. Ответ Элен Каррер д'Анкос / А. Блум, С. Серрано // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 6 (44) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/>

¹⁵Мякиченко, П. Иностранцы на родине прав человека / П. Мякиченко // Миграция XXI век. – С. 67.

¹⁶Lloyd, J. Study Paints Bleak picture of Ethnic Diversity / J. Lloyd // Financial Times. – October 8. – 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ft.com.

ірландська, єврейська, італійська) на першому етапі демонструвала активну релігійність, вірність традиціям, гуртуючись навколо спільних вірувань та етнокультури і шукаючи в них основи свого буття в чужому оточенні. Сучасна активізація мусульманської релігійності в Європі відбувається за тією самою схемою. Проте історикам іммігрантських громад відомо, що певна їх відокремленість, що виявлялася, наприклад, у переважанні шлюбів, які укладалися всередині етнічної чи релігійної групи, тісних зв'язках із країною походження, була обмеженою в часі та характерною зазвичай для одного-двох поколінь. Згодом через тисячі і мільйони особистих взаємодій між мігрантами та місцевим населенням мігранти змінювалися, але так само змінювалося суспільство, що приймає, формувалася нова ідентичність, що вже неодноразово відбувалося в історії.

Раніше в науковій літературі, присвяченій соціальним наслідкам міграції, зазвичай йшлося про те, наскільки успішно суспільство прийому інтегрує (асимілює) іммігрантів, іншими словами, наскільки прибуття іноземців впливає на мережу місцевих соціальних зв'язків, накопичений соціальний капітал. Проте найновіші дослідження доводять, що іммігранти не лише «розладнують давніші системи домінування», а й трансформують соціальні, економічні, управлінські інститути країни перебування, завдяки чому формується *капітал розмаїтості (diversity capital)*, особливий вид соціального капіталу – здатність до відкритості, інкорпорації нових груп, ідей і цінностей, що є запорукою сталого розвитку в умовах глобалізації, надзвичайно цінним інноваційним ресурсом¹⁷.

Своїм виникненням цей ресурс завдячує *транснаціоналізму (transnationalism)*, тобто формуванню завдяки інтенсифікації міграцій не поділеного державними кордонами соціального простору, на якому міцні та сталі соціальні зв'язки пов'язують індивідів, які формально належать до різних спільнот, організованих у формі національних держав. Унаслідок цього дедалі більше людей, які фізично знаходяться в одній країні, ідентифікують себе з іншою або однаковою мірою пов'язані з обома, а то й більшою кількістю держав.

За таких умов зростає значення *діаспор*, які з етнічних об'єднань, що опікуються збереженням національних традицій мігрантів у чужонаціональному оточенні, перетворилися на важливі соціальні, культурні та економічні організми сучасного світу, відіграють помітну роль у розвитку і країни походження, і країни перебування, взаємо-

¹⁷Рубл. Б. Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві / Б. Рубл. – К. : Критика, 2007.

відносинах між ними. Деякі дослідники характеризують діаспори як *транснаціональні спільноти*, тобто нові типи соціальних утворень, що формуються у транснаціональному соціальному просторі¹⁸. Саме цей термін використовувався у доповіді Генерального секретаря ООН на першій в історії сесії Генеральної Асамблеї, присвяченій міжнародним міграціям як чиннику глобального розвитку¹⁹.

Інколи діаспорам, особливо тим, які підтримують постійні зв'язки із країною походження, самоідентифікуються з нею, закидають створення перешкод успішній інтеграції новоприбулих мігрантів у суспільство країни перебування. Адже меншини іммігрантського походження, навіть у третьому поколінні після прибуття, часто характеризуються нижчим, ніж у корінного населення, рівнем зайнятості та освіти, гіршими житловими умовами та анклавним розселенням, низькою соціально-економічною мобільністю. Вони живуть, так би мовити, у «паралельному світі», в окремих районах, де панує інша мова, є свої магазини, школи, місця відпочинку.

Разом з тим дослідження доводять, що, як це не парадоксально, міцні зв'язки в межах етнічної групи іммігрантів є важливим складником інтеграції у суспільство країни прийому, оскільки полегшують болісний процес адаптації до нових умов, забезпечують відчуття захищеності та впевненості, що спрощує досягнення успіхів у новому суспільстві. Крім іншого, взаємодопомога членів етнічних громад звільняє приймаюче суспільство від додаткових витрат на облаштування прибулих²⁰.

Обумовлена міграцією зростаюча етнічна та соціальна різноманітність вимагають від урядів активних дій, спрямованих на включення іммігрантів у суспільство і забезпечення у такий спосіб його безконфліктного розвитку та соціальної злагоди. З цього випливає, що політика *інтеграції* іммігрантів розглядається як необхідний елемент міграційної політики розвинених держав і обов'язкова умова використання позитивного потенціалу міграцій. Інтеграція (включення, інкорпорація) згідно із сучасним розумінням та політичними рішеннями, зокрема на рівні ЄС, є обопільним процесом, який передбачає не лише пристосування мігрантів до суспільства прийому, а й трансформацію суспільства країни перебування у відповідь на зростання етнічної розмаїтості населення.

¹⁸Faist, T. The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces / T. Faist. – Oxford : Oxford University Press, 2000.

¹⁹Международная миграция и развитие. Доклад Генерального секретаря ООН А/60/871.

²⁰Vertovec, S. Diasporas Good? Diasporas Bad? / S. Vertovec // Metropolis World Bulletin. – 2006. – № 6. – P. 7.

Спільні базові принципи ЄС у цій сфері, затверджені Європейською Радою 2004 р., такі: інтеграція є динамічним процесом взаємного погодження між іммігрантами та мешканцями країн-членів; імміграція передбачає повагу до базових цінностей ЄС; працевлаштування є головною умовою інтеграції та вирішальною умовою забезпечення участі іммігрантів у суспільстві, їхнього внеску в суспільство й очевидності цього внеску для інших його членів; базові знання мови, історії, структури суспільства прийому необхідні для інтеграції іммігрантів, а створення умов для того, щоб вони набули ці знання, вкрай важливе для успішної інтеграції; освіта є вирішальною для підготовки іммігрантів, особливо їх нащадків, до більш активної ролі у суспільстві; доступ іммігрантів до суспільних інституцій та послуг нарівні з місцевими жителями; взаємодія між іммігрантами та громадянами є фундаментальним механізмом інтеграції; різноманітність культур і релігій, гарантована Хартією фундаментальних прав, має забезпечуватися, якщо це не суперечить іншим правам чи національному законодавству; участь самих іммігрантів у демократичному процесі та у формуванні інтеграційних політик, особливо на місцевому рівні, сприяє інтеграції; включення питань інтеграції в галузеві політики на всіх рівнях – важливий складник у формуванні політики інтеграції та її реалізації²¹.

Таким чином, у глобалізованому світі, де міжнародні переміщення значно активізуються, завдяки міграції урізноманітнюється етнічний склад населення, значних змін зазнає його соціальна структура, характер соціальних зв'язків. Етнічне розмаїття, що є результатом міжнародних переміщень, зростає в усіх сучасних суспільствах і є не лише об'єктивною реальністю, а й невідворотною тенденцією. З одного боку, воно обумовлює серйозні виклики і для самих мігрантів, і для суспільств прийому. Це особливо відчутно ще й тому, що для багатьох країн різноманітність населення є відносно новим явищем, адже донедавна вони були більшою чи меншою мірою етнічно гомогенними, що, власне, й стало основою творення національних держав. Водночас зростаюча різноманітність людських спільнот є важливим чинником, що посилює їхню життєздатність та креативність, сприяє поступальному розвитку. Політика держави може або сприяти цьому процесу, або навпаки – посилювати соціальні ризики міграції.

У зв'язку з цим не можна оминати концепцію багатокультурності (*multiculturalism*), яка в умовах етнічного розмаїття набула поширен-

²¹A Common Agenda for Integration Framework for the Integration of Third-Country Nationals in the European Union. COM(2005) 389 final.

ня в низці розвинених держав, проте віднедавна піддається серйозній критиці. Варто зазначити, що на батьківщині цієї концепції, в Канаді, вона довела свою ефективність. Тому логічно припустити, що, по-перше, проблема полягає не в самій концепції, а в її застосуванні, а по-друге, критикуючи її, необхідно чітко визначити, що ми розуміємо під багатокультурністю. Якщо цей термін означає надання привілеїв для іммігрантських меншин, то дійсно, це не сприяє єдності суспільства, може викликати радикалізацію і прибулих, і корінного населення, якщо ж ідеться про гарантії прав на самобутність, на збереження своєї культури та ідентичності у суспільстві, що базується на ліберально-демократичних цінностях, багатокультурності немає альтернативи.

2. Вплив міграції на формування населення України до здобуття незалежності

Ще з часів античних міст Причорномор'я та «великого переселення народів» міграції значно впливали на склад населення території сучасної України. Вже у середньовіччі в результаті міграції в Україні виникла низка національних меншин, що зробили помітний внесок у її економічний та культурний розвиток – євреї, вірмени, німці та ін. Згодом на міграційні процеси значно впливали відсутність державності, бідність і безземелля населення. Україна постачала людські ресурси для задоволення потреб метрополій, натомість отримувала на своїй території носіїв імперської влади, мови, культури. Помітним сегментом переселень, особливо у XX ст., були недобровільні міграції. Не менше 1 млн розкуркулених селян зазнали висилки в період колективізації. З осені 1939 р. до осені 1940 р. майже 1,2 млн осіб депортували з приєднаних до СРСР Західної України і Західної Білорусі. За 1944–1952 рр. із західноукраїнських областей (крім Закарпатської обл.) виселено понад 200 тис. осіб, звинувачених у зв'язках із національно-визвольним підпіллям²². Ще в 1936 р. почалося виселення «як політично неблагонадійних» поляків із територій, що знаходяться біля польського кордону. Загальна чисельність німців, депортованих у зв'язку з початком Другої світової

²²*Історія Української РСР.* – К., 1977. Т. VI. – С. 218–220; *Кучер, В.* Такий знайомий почерк «радянзації» / В. Кучер, Ю. Шаповал // *Віче.* – 1993. – № 6. – С. 115; *Винниченко, І.* До питання розселення українців в державах колишнього СРСР / І. Винниченко // *Українська діаспора.* – Ч. 1. – С. 27.

війни, перевищила 450 тис. осіб. У травні-червні 1944 р. депортації зазнали близько 200 тис. представників кримсько-татарської національності. З Криму були депортовані також 38 тис. вірменів, греків, болгар, німців²³.

Пізніше українська робоча сила залучалася для господарського освоєння віддалених регіонів СРСР у спосіб організованих наборів, сільськогосподарських переселень, мобілізації молоді на новобудови за комсомольськими путівками, направлення на навчання, розподілу молодих спеціалістів.

Разом із виїздом існував численний в'їзд в Україну. Крім повернення вихідців із її території, він формувався за рахунок переселенців з інших республік СРСР. Через сприятливі кліматичні умови, порівняно вищий рівень соціально-економічного розвитку Україна завжди була привабливою для іммігрантів. Канали в'їзду були переважно тими самими, що і для виїзду: армія, навчання, працевлаштування. Організовані переселення в Україну, що мали поповнити її людські втрати, були особливо інтенсивними внаслідок голодомору 1932-1933 рр., депортації кримських татар, воєнного лихоліття та повоєнних депортацій неблагонадійних. Крім народногосподарських, вони мали й інші цілі, які полягали у «радянзації» краю, у перемішуванні різноетнічного населення з метою формування нової наднаціональної спільноти «радянський народ».

Для повоєнних міжреспубліканських міграцій типовим був неодмінно додатний для України міграційний приріст. Упродовж 1950-х років він забезпечив понад 10 % усього приросту населення, а у 1960-ті роки – 12 %. У 1970-ті роки за показником міграційного балансу Україна поступалася лише Росії, куди на той час почалося повернення російського населення із Закавказзя та Середньої Азії. В 1980-ті роки міграційний приріст забезпечив 8 % усього приросту населення. Високе додатне міграційне сальдо зберігалося в умовах, коли воно змінилося на від'ємне в більшості радянських республік.

У структурі міграційного приросту в останнє десятиріччя існування СРСР переважали переселенці з Казахстанського, Уральського, Середньоазійського, Центральнорозомного, Північно-Кавказького регіонів, а також Закавказзя. Водночас численне від'ємне міграційне сальдо республіка мала в обміні населенням із Західно-Сибірським ре-

²³Бугай, М. Ф. Депортації населення України (30–50-і роки) / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 32–38; Ярош, Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття / Б. О. Ярош. – Луцьк, 1995. – С. 77; Винниченко, І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К., 1994. – С. 57.

гіоном, передусім Тюменською областю. Вибуття переважало прибуття також із Прибалтики, Центрального і Далекосхідного регіонів²⁴.

Така географія міграції свідчить, що виїзд із України здійснювався переважно як виїзд робочої сили. Своєю чергою це означає, що з України виїжджали молоді, повні наснаги люди (бо саме такі прямували на нафтопромисли Тюмені, в Магаданську область або Якутію), тоді як поверталися особи, які найпродуктивніші роки свого життя пропрацювали у складних кліматичних і побутових умовах, що не могло не вплинути на їхню працездатність. Унаслідок цього погіршувалися соціально-демографічні характеристики титульної нації, а також звужувалися можливості її відтворення.

Так, розрахунки демографів на основі переписних даних засвідчили, що при загальному додатному сальдо міграції у 1959–1989 рр. відбувалося скорочення чисельності молоді: населення завдяки міграції зростало приблизно на 1 % упродовж десятиріччя, а чисельність чоловіків віком 20–29 років зменшувалася за кожний міжпереписний період на 5–6 %, кількість жінок того самого віку – на 2 %. Натомість контингенти молодих пенсіонерів (чоловіки 60–69 років, жінки 55–69 років) завдяки міграції постійно зростали²⁵, що значно прискорювало процес старіння населення, погіршувало умови його відтворення, знижувало трудовий потенціал.

Негативно на розвиток трудового потенціалу впливав і той факт, що з України виїжджали кваліфіковані працівники, фахівці, необхідні для господарського освоєння віддалених територій Радянського Союзу.

Позитивне сальдо міграції складалося не лише за рахунок повернення тих, хто виїхав раніше, а й прибуття населення, яке «виштовхувалося» із республік Центральної Азії та Закавказзя унаслідок їх бурхливого демографічного зростання, а наприкінці 1980-х років – наростання міжнаціональної напруженості, стихійних лих. Це були і мігранти, які належали до слов'янських етносів, тобто переселенці до азійських та закавказьких республік попередніх часів, і представники корінних народів відповідних республік. Так, між переписами населення 1979 і 1989 рр. кількість узбеків і азербайджанців, які проживали в Україні, зросла в 2,1 разу, туркменів – у 2 рази, таджиків – у 1,8 разу, вірменів – в 1,4 разу. Молдаван за цей період стало більше на 10,3 %, білорусів – на 8,3 %, росіян – на 8,3 % (табл. 5).

²⁴Тут і далі – якщо це не зазначено окремо, міграційна статистика наводиться за даними Державного комітету статистики України (нині – Державної служби статистики).

²⁵*Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи* / за наук. ред. В. Позняка. – Умань, 2007. – С. 130.

Таблиця 5

**Динаміка національного складу населення України
за даними переписів населення 1926–2001 рр., тис. осіб**

Національність	1926*	1959	1970	1979	1989	2001
Українці	23218,8	32158,5	35283,9	36489,0	37419,0	37541,7
Росіяни	2677,2	7090,8	9123,3	10471,6	11355,6	8334,1
Білоруси	75,8	291,0	385,8	406,1	440,0	275,8
Молдавани	257,8	241,7	265,9	293,6	324,5	258,6
Кримські татари	—	—	3,5	6,6	46,8	248,2
Болгари	92,0	219,4	234,4	238,2	233,8	204,6
Угорці	0,9	142,2	157,7	164,4	163,1	156,6
Румуни	1,5	100,8	112,1	121,8	134,8	150,1
Поляки	476,4	363,3	295,1	258,3	219,2	144,1
Євреї	1574,4	840,3	775,9	632,6	486,3	103,6
Вірмени	10,6	28,0	33,4	38,6	54,2	99,9
Греки	104,6	104,4	106,9	104,1	98,6	91,5
Татари	22,3	61,5	72,7	83,9	86,9	73,3
Цигани	13,6	22,5	30,0	34,4	47,9	47,6
Азербайджанці	—	6,7	10,8	17,2	36,9	45,2
Грузини	1,2	11,6	14,7	16,3	23,5	34,2
Німці	393,9	—	29,8	34,1	37,8	33,3
Узбеки	—	8,5	10,6	9,9	20,3	12,4
Литовці	6,8	8,9	10,7	9,7	11,3	7,2
Чехи	15,9	14,5	12,1	10,6	9,1	5,9
Казахи	—	4,7	7,6	7,2	10,5	5,5

*Без Криму, Закарпаття, Західної України, Північної Буковини та Бессарабії

Джерело: дані переписів населення

Причому 43,3 % росіян, які проживали в Україні (зокрема в містах – 57 %), народилися за її межами²⁶. Чисельність українців зросла на 2,4 %, що було найнижчим показником для всіх етнічних груп. Водночас кількість українців, які проживали у СРСР поза межами України, збільшилася на 4,3 %, тобто темпи зростання були майже вдвічі швидшими, ніж на батьківщині. Причому в республіках Прибалтики українців стало за міжпереписний період більше на 34–39 %, в Узбекистані – на 35 %, в Азербайджані – на 22 %, в Російській Федерації – на 19 %.

Отже, по відношенню до національного складу міграція діяла у двох напрямках. По-перше відбувався виїзд із України українців, по-друге, – їх заміщення прибулим інонаціональним населенням. Етнічна композиція змінювалася не на користь титульної нації. Якщо в 1959 р. кількість жителів республіки, які не належали до українського етносу, становила 9,7 млн осіб, або 23,0 % населення, то в 1989 р. – 14 млн осіб, або 27,3 %.

Відчутно зросла в 1980-ті роки в Україні кількість кримських татар – в 7,1 разу, що було викликано початком повернення на батьківщину депортованого народу, можливість якого виникла з перебудовою. За переписом 1989 р. в Україні проживали вже 46,8 тис. кримських татар (за переписом 1979 р. – 6,6 тис. осіб), переважно в Криму – 38,4 тис. осіб, а також у Херсонській, Запорізькій областях.

Потік іммігрантів розподілявся територією України нерівномірно. Найвищий приріст населення за рахунок міграції спостерігався в Донецькій, Дніпропетровській, Харківській областях, тобто в головному промисловому макрорегіоні України. Значно зросло на кінець 1980-х років позитивне міграційне сальдо на Півдні республіки. Регіони інтенсивної імміграції здебільшого співпадали з картою розселення неукраїнського населення (у даному випадку не йдеться про регіони, де неукраїнське населення є автохтонним, або проживає історично). Серед жителів Донецької області в 1959 р. було 34,4 % росіян, а в 1989 р. – 45,1 %, Луганської – відповідно 38,8 і 44,8 %. Якщо в 1959 р. росіяни складали близько чверті населення Харківської області, то під час перепису 1989 р. – уже третину. Переважно завдяки міграціям сформувалася російська громада в Криму, де росіяни становили більшість (майже 70 % у 1989 р.)

²⁶Тут і далі – якщо це не зазначено окремо, результати всесоюзних переписів населення наводяться за джерелами: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года*. Украинская ССР. – М., 1963; *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года*. Национальный состав населения СССР. – М., 1973. Т. IV; *Численность и состав населения СССР*. По данным Всесоюзной переписи 1979 года. – М., 1984; *Национальный состав населения СССР*. Всесоюзная перепись населения 1989 года. – М., 1991.

3. Сучасні міграційні процеси й кількісні та якісні зміни населення України

3.1. Основні чинники міжнародних міграцій доби незалежності

Міграції населення України доби незалежності розвивалися за цілком відмінних від попереднього періоду обставин. Із крахом Радянського Союзу припинили діяти такі типові канали міжреспубліканської міграції, як організовані набори робочої сили, спрямування на роботу випускників навчальних закладів. Разом з тим унаслідок утворення нових незалежних держав почали рухатися маси населення, переміщені раніше: люди поспішали повернутися до «своїх» республік, щоб уладнати питання громадянства, підтвердити права на майно, воз'єднатися з родиною. Засудження злочинів тоталітаризму дало змогу реабілітувати багато його жертв: на батьківщину почали повертатися репресовані та депортовані.

Додатковими чинниками репатріаційному процесу були військові конфлікти в деяких пострадянських державах. Навіть за відсутності прямого протистояння орієнтація на побудову національних держав, розширення сфери застосування мов титульних народів створювали психологічний, а інколи й фактичний дискомфорт для чужонаціонального населення, спонукали його до переїзду на історичну батьківщину.

Загальна демократизація суспільного життя зумовила послаблення контролю за пересуваннями людей з боку держави, який здійснювався у СРСР завдяки паспортному режиму та інституту прописки. Дійсно революційне значення мав демонтаж «залізної завіси», що відокремлювала радянські республіки, у тому числі й Україну, від зовнішнього світу, запровадження права на вільний виїзд за кордон та повернення на батьківщину. Це відкрило можливості для переїздів за межі колишнього СРСР, значно розширило географію міграцій.

Наслідком лібералізації режиму кордонів стала інтенсифікація міграції іноземців на територію України та через неї, що призвело до появи неможливих за часів СРСР категорій прибулих із зарубіжних країн, зокрема підприємців-інвесторів, біженців, а також нелегальних мігрантів.

Разом з тим унаслідок розпаду СРСР внутрішні міжреспубліканські міграції перетворилися на міжнародні, що суттєво їх ускладнило.

Переїзд вимагав перетину державних кордонів, оформлення певних документів та дотримання процедур. Колишні співгромадяни, перетворившись для інших пострадянських держав на іноземців, втратили вільний доступ до працевлаштування, системи соціального захисту, медичної допомоги, освіти.

Ринкові реформи, які зазвичай посилюють мобільність населення, у перехідний після краху радянської системи період, навпаки – стримували її. Адже безкоштовне державне житло та медицина, гарантоване працевлаштування лишилися в минулому. Внаслідок комерціалізації освітніх послуг значно скоротилася освітня міграція молоді. Змінам місця проживання не сприяло зростання цін на основні споживчі товари, транспортні тарифи, падіння рівня життя населення.

Водночас економічні негаразди спонукали людей шукати можливостей для виживання, серед іншого й завдяки міграції. На пострадянському просторі населення притягували регіони з ширшими можливостями працевлаштування та заробітку, передусім Росія. Крім того, різниця в рівнях життя стала могутнім чинником виїзду в західному напрямку і для постійного проживання, і для тимчасового працевлаштування.

Таким чином, міграції населення України доби незалежності розвивалися під впливом різнохарактерних, різноспрямованих, часто суперечливих чинників. У перший період після розпаду СРСР найбільш впливовими були чинники інерційної природи, що породжувалися старими міграційними зв'язками, відображали наслідки міграційної політики радянського періоду, а також «шокові» чинники, зумовлені розпадом єдиної держави. З часом, однак, вони слабшали. Дедалі більшої ваги набували чинники, пов'язані із залученням України до світових міграційних процесів: міграції в Україні за спрямуванням, формою та змістом наближалися до типових для країн відповідного рівня розвитку.

3.2. Міграції між Україною та пострадянськими державами

Однією з показових рис міграційних процесів між Україною та новими незалежними державами є стабільне зменшення міграційного обороту (йдеться про стаціонарну міграцію, що обліковується офіційною статистикою). Вже на початку 1990-х років він був майже удвічі меншим за середній показник для останнього десятиріччя радянської доби і не перевищував 700 тис. осіб на рік. З часом ця тенденція посилювалася. У 2011 р. бруutto-міграція була в 13 разів меншою, ніж на початку 1990-х років, і становила лише 46,3 тис. осіб (рис. 1).

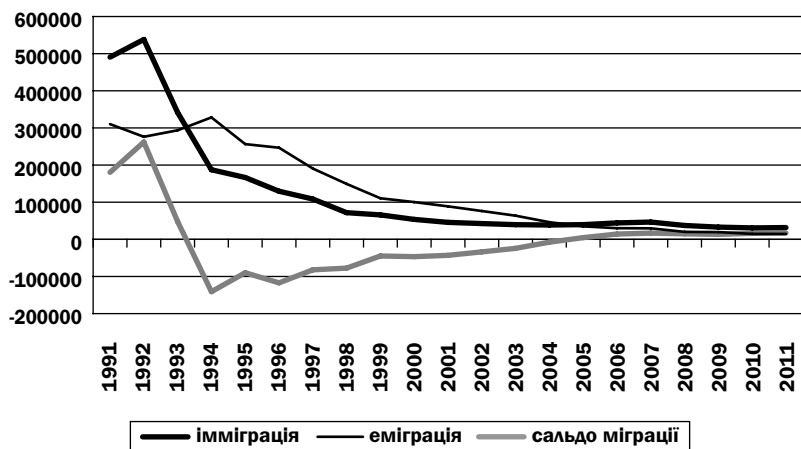

Рис.1. Міжнародна міграція в Україні в 1991–2011 рр., тис. осіб

У перші роки незалежності обсяги переміщень не лише були масштабними, а й відзначалися значним додатнім сальдо. Завдяки цьому населення України продовжувало зростати аж до 1993 р., коли воно досягло максимальної величини 52 млн, незважаючи на негативні показники природного приросту.

Масова репатріація зумовила зміни в етнічному складі міграційних потоків: питома вага етнічних українців серед прибулих збільшилася, натомість серед вибулих – скоротилася. Якщо в 1989 р. серед тих, хто вїхав в Україну з республік СРСР, українці складали 35 %, то в 1991 р. – 38,9 %, у 1992 р. – 46 %. Рекордний міграційний приріст населення 1992 р. на 60 % завдячував саме етнічним українцям. У 1993 р. набагато менший міграційний приріст був забезпечений прибуттям етнічних українців уже на 90 %.

Важливим складником тогочасних міграцій було повернення до Криму кримських татар, депортованих інших національностей, які складали до 7 % прибулих.

Натомість, спостерігалася репатріація з України представників більшості титульних етносів нових незалежних держав, крім тих, у яких відбувалися збройні конфлікти. Наприклад, росіяни в 1991 р. складали 41 % серед іммігрантів і 46,5 % серед емігрантів, у 1992 р. відповідно 38,3 і 55,5 %.

Водночас поряд із добровільною репатріацією з регіонів, у яких після розпаду СРСР розгорілися військові конфлікти, виникла течія

вимушеної міграції в Україну. Вимушені мігранти, біженці рекрутувалися і з українців за походженням, вихідців із України, зокрема кримських татар, і з представників корінного населення охоплених війною територій. У 1991 р. органи статистики України проводили вибіркове обстеження осіб, які прибували в Україну для постійного проживання. Воно засвідчило, що загострення міжнаціональних відносин спонукало до переїзду 12,6 % з них, погіршення криміногенної ситуації – ще понад 2 %²⁷. Протягом 1993 р. місцеві органи влади надали допомогу 14 тис. біженців із різних точок СНД. Серед них найчисленнішими були українці – 27 %, майже стільки само становили росіяни, близько 25 % – вірмени. У 1994 р. кількість звернень по допомогу становила 18 тис. Прибули вони передусім із Вірменії, Азербайджану, Абхазії, Таджикистану²⁸.

Найбільший приплив біженців був пов'язаний із воєнними діями у Придністров'ї. Влітку 1992 р. до південноукраїнських регіонів із зони конфлікту у Молдові прибуло понад 60 тис. осіб. Шукали притулку в Україні також біженці у зв'язку з конфліктом в Абхазії. За оцінками грузинської сторони, їх було не менше 15 тис.²⁹ Осіб, які офіційно звернулися до органів міграційної служби України і були документовані спеціальними довідками, нараховувалося понад 3 тис. За національністю це були переважно грузини, а також українці, росіяни.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України допомога надавалася також біженцям із Чечні. У 1995–1997 рр. у результаті так званої першої чеченської війни було зареєстровано близько 3 тис. звернень до органів виконавчої влади України, видано близько 2 тис. спеціальних довідок на перебування в Україні.

Вірмено-азербайджанська війна навколо Нагірного Карабаху, конфлікти в Абхазії та Таджикистані були вагомими чинниками міграції в Україну етнічних азербайджанців, вірменів, грузинів, таджиків. Наприклад, у 1993 р. в'їзд в Україну вірменів переважав виїзд у 5 разів, у 1994 р. – у 4 рази.

Після замирення військових конфліктів обсяги імміграції в Україну представників народів, на теренах яких на початку 1990-х років відбувалася війна, значно скоротилися. Разом з тим утворення осередків

²⁷ *Бюлетень* Міністерства статистики України. – 1992. – № 6.

²⁸ *Сводный доклад по странам / Конференция СНГ по проблемам беженцев и мигрантов // УВКБ ООН. – 1996. – С. 20–51. – (Европейская серия; Т. 2; № 1).* – С. 20.

²⁹ *Стадільна, Я.* Нам ці проблеми зрозумілі / Я. Стадільна // *Голос України.* – 2003. – 20 березня. – С. 13.

цих етносів в Україні обумовило продовження імміграції на основі возз'єднання сімей. Крім того, різниця соціально-економічних умов на користь України стимулювала економічну імміграцію, прибуття торговців, бізнесменів, які переводили сюди свою ділову активність, оскільки на батьківщині для неї умови були менш сприятливими.

Бурхливі міграційні переміщення, спричинені розпадом раніше єдиної держави, не були довготривалими. У середині 1990-х років дія чинників «виштовхування», що породжували вимушені міграції, послабилася. Водночас привабливість України для іммігрантів різко зменшилася внаслідок глибокої економічної кризи. Економічна ситуація, що відлякувала іммігрантів, спонукала частину громадян України шукати кращих умов життя за кордоном. Лівова частка з них вибувала до Росії, де економічне становище було порівняно кращим. Причому за російськими даними, міграційні втрати України були принаймні у 1,5 разу більшими, ніж це зафіксувала українська статистика. Загальний результат в обміні населенням між Україною та колишніми республіками СРСР набув від'ємного значення. Проте навіть у найскрутніші часи частина втрат компенсувалася внаслідок в'їзду з інших, крім Росії та Білорусі, нових незалежних держав. У II половині 1990-х років в умовах загалом від'ємного сальдо, в'їзд в Україну з Казахстану переважав виїзд туди вдвічі, з Грузії – у 4 рази, з Вірменії – у 5 разів, а з Узбекистану – у 7,5 разу.

Перші ознаки стабілізації економіки України, зафіксовані на межі тисячоліть, мали за результат поступове скорочення від'ємного сальдо міграції. У 2004 р. вперше за десятирічний період різниця між в'їздом і виїздом між Україною та колишніми республіками СРСР набула додатного значення, у наступні роки його величина поступово збільшувалася і становила у 2011 р. 18,7 тис. Збалансування міграційних переміщень відбувалося водночас зі скороченням їх обсягів. Потенціал репатріації майже вичерпався, зникли джерела вимушеної міграції, вирішальним чинником переселення стали соціально-економічні умови, можливості працевлаштування та підприємництва.

3.3. Міграції між Україною та державами, що не входили до складу СРСР

Виїзд з України до країн, які не входили до складу СРСР, і до тих, у яких рівень життя набагато вищий, скорочувався повільніше, ніж виїзд до колишніх радянських республік. Разом з тим тенденція до зменшення вибуття й на цьому напрямі була панівною: у 2011 р. свій виїзд із

метою зміни постійного місця проживання (ПМП) до країн, які не входили до складу СРСР, декларували лише 6,3 тис. осіб.

Основними країнами еміграції були і залишаються Ізраїль, Німеччина, США. Проте частка емігрантів до Ізраїлю значно зменшилася (38,9 % – у 1995 р., 16 % у 2006 р., у 2011 р. на тлі загального зниження виїзду на ПМП – 25 %). На найпопулярнішу країну призначення перетворилася Німеччина (майже третина вибулих у 2011 р.) Частка емігрантів, які виїжджали до інших країн, передусім європейських, постійно зростала, зокрема помітним є виїзд до Угорщини, Чехії, Польщі.

Зазнав змін етнічний склад емігрантів. Якщо на початку 1990-х років понад 60 % осіб, яким органами внутрішніх справ було оформлено дозволи на виїзд для ПМП, належали до єврейської етнічної групи, у 2005 р. понад половину емігрантів була українцями, євреями – тільки 5,6 % (з 2006 р. дані щодо етнічного складу мігрантів статистично не обробляються).

Переорієнтація еміграційного потоку на розвинені країни, як і зміни його етнічного складу, підтверджують економічний характер виїзду. Навіть серед євреїв, які висловлювалися на користь еміграції, протягом 1990-х років частка економічно вмотивованих зросла з 52 до 59 %, тоді як тих, хто керувався етнокультурними мотивами, зменшилася з 31 до 21 %³⁰.

Економічним характером виїзду частково пояснюються невеликі обсяги еміграції для постійного проживання. Хоча запровадження вільного режиму пересування через кордони мало б сприяти її збільшенню, проте завдяки демократизації суспільного життя зникли політичні, етнічні, релігійні причини еміграції, а також підстави, на яких біженці доби тоталітаризму могли розраховувати на отримання притулку за кордоном. Водночас відкриття кордонів забезпечило можливість досягти головної мети еміграції, тобто підвищення якості життя завдяки зарубіжним подорожам з метою заробітку. Внаслідок цього на межі тисячоліть на найчисленніший міграційний потік, який справляє найбільший вплив на розвиток держави, її економіки, соціальної сфери та населення, перетворилася тимчасова трудова міграція громадян за кордон, що охоплює принаймні 2,5-3 млн осіб, або до 10 % працездатних українців.

Особливості трудової міграції громадян за кордон, яка сприймається її учасниками здебільшого як тимчасова і тому, на відміну від виїзду на ПМП, не реєструється, обумовлюють значний статистичний недо-

³⁰ Шульга, М. Еміграція євреїв у контексті загальної міграційної ситуації в Україні / М. Шульга, Н. Паніна, Є. Головаха [та ін.] // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 72.

облік міграційних втрат населення України. У зв'язку з цим дані поточного обліку міграції, згідно з якими, починаючи з 2006 р., сальдо міграції між Україною та країнами, що не входили до складу СРСР, набуло хоча й невеликого, але позитивного значення, варто сприймати із застереженнями. Разом з тим зустрічний потік все-таки існує. Частково він складається з українських емігрантів, які повертаються на батьківщину. Наприклад, чисельність осіб, які прибули з Ізраїлю в Україну, складала у 1996 р. 4,3 % виїзду у цю країну, у 1998 р. – 6,6 %, у 2002 р. – уже 19 %, а у 2011 р. – 55,5 % (!).

З числа 20–25 тис. дозволів на імміграцію, які щорічно видаються відповідно до Закону України «Про імміграцію» (2001 р.), більшість отримують члени сімей громадян України, особи, які мають право на громадянство України та імміграцію до держави поза встановленими квотами, тобто репатріанти. Щодо іммігрантів інших категорій, в'їзд яких можливий лише в межах квоти, то він нечисленний, жодного разу квота імміграції, яка щорічно встановлюється Кабінетом Міністрів України в межах 7–8 тис. осіб, не вибиралася.

На сьогодні імміграція з країн, які не входили до складу СРСР, формується переважно з іноземців, які прибувають в Україну на тимчасовій основі та після певного часу повертаються на батьківщину. Передусім – це іноземні студенти, робітники та підприємці.

Навчальна міграція із зарубіжних країн лише нещодавно досягла рівня радянських часів (30 тис. іноземних студентів). Якщо в 2000 р. в Україні навчалися близько 20 тис. іноземців, то в 2010–2011 – 46,6 тис. осіб зі 134 країн Європи, Азії, Африки, Америки (більшість із них – громадяни Китаю та Росії, а також Йорданії, Сирії, Індії, Ірану, Туреччини, Туркменістану). За даними Міністерства освіти та науки, впродовж останніх років чисельність іноземних студентів зростає приблизно на 3 тис. щорічно. Проте в міжнародних порівняннях обсяги навчальної міграції до України незначні (у Росії навчаються 150 тис. іноземців, у Німеччині – понад 200 тис., у Великобританії – 300 тис., а у США – понад 600 тис., загальна чисельність мобільних студентів у світі стрімко зростає і наближається до 4 млн). Надання освітніх послуг іноземцям, тим не менш, має досить високу прибутковість. Лише за навчання вони сплачують 120 млн доларів США на рік. Дохід України з урахуванням їхніх витрат на проживання, харчування тощо є у 4–5 разів більшим цієї суми, тобто внесок в економіку країни становить близько 3,2 млрд грн³¹.

³¹В Україні учиться почти 50 тыс. иностранных студентов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vu.ua/news/1858.html>

Прибуття трудових мігрантів з-за кордону нечисленне, до фінансово-економічної кризи воно зростало, проте в останні роки зменшилося. У 2000 р. в Україні офіційно, тобто із дозволами на працевлаштування, працювали 3,1 тис. іноземців, а у 2008 р. – 13 тис., у 2011 р. таких працівників було лише 7,8 тис. Здебільшого вони займали посади керівників, менеджерів, спеціалістів, кваліфікованих робітників.

Проте у дійсності іноземців, які прибувають в Україну з економічних міркувань, більше. Оскільки громадяни колишніх республік СРСР мають право безвізового в'їзду та перебування в Україні впродовж 90 днів, працівники-мігранти з відповідних країн подекуди працюють без оформлення дозволів на працевлаштування, практикуючи періодичні, раз на три місяці, перетини кордону та повернення в Україну. Передусім – це типово для сезонних, тимчасових працівників, осіб, які працюють у приватних домогосподарствах. Кількість таких працівників лишається невизначеною.

Частина трудових мігрантів реєструється як підприємці, що зробити простіше, ніж отримати дозвіл на працевлаштування. Передусім – це особи, які працюють у сфері торгівлі та громадського харчування. Статистика, однак, не має відомостей про чисельність підприємців, які не є громадянами України.

Ще один канал прибуття іноземців – пошуки притулку в Україні. Процедура надання статусу біженця в Україні, документування біженців і, відповідно, їх обліку, розпочалася в 1996 р. згідно із Законом України «Про біженців» (1993). Щорічно іноземцями подається понад 1,5 тис. клопотань про притулок в Україні. Чисельність офіційно визнаних біженців становить лише 2,3 тис. осіб (максимальною вона була у 1999 р., коли перевищувала 3 тис.) Упродовж усього періоду більшість із них становили афганці. Частина біженців були вихідцями з пострадянських держав, на території яких відбувалися збройні конфлікти (вірмени, азербайджанці, грузини, таджики, турки, курди).

Не можна не згадати й про нелегальне прибуття іноземців у державу, що, зі зрозумілих причин, найбільш типово для шукачів притулку, проте практикується й економічними мігрантами. Це переважно особи, які намагаються дістатися Західної Європи без належних дозволів і документів, використовуючи територію України для транзиту. Лише незначна частина з них має на меті свідомо залишитися в Україні. Проте деякі затримуються тут через певні обставини, не можуть ані виїхати на Захід, ані повернутися додому внаслідок відсутності необхідних документів, коштів тощо. У 1990-ті роки нелегальна міграція перетворилася для України на серйозну проблему. Проте із налагодженням контролю по всьому периметру державного кордону, тенденцію до її

зростання вдалося зупинити. Якщо у 1999 р. на кордоні було затримано 14,6 тис. нелегальних мігрантів, то у 2011 р. – 1,2 тис.

Організаторів незаконного переправлення людей примусили оминути Україну, що підтверджується даними про чисельність нелегальних мігрантів, яким вдалося перетнути український кордон і яких було затримано на території сусідніх держав та передано в Україну за реадмісією. Так, протягом 2011 р. від держав-членів ЄС прийнято 632 особи (2010 р. – 867 осіб), з яких 392 особи (62 %) були громадянами України, 164 особи (26 %) – громадянами країн СНД. Громадян інших держав, з якими зазвичай асоціюються міграційні ризики, було лише 76 осіб (12 %).

Таким чином, водночас зі скороченням нелегальних міграційних потоків через Україну відбулася трансформація їх структури: більшість порушників уже впродовж десятиріччя становлять громадяни країн СНД, передусім молдавани, грузини, громадяни Російської Федерації. Це означає, зокрема, що транзитна нелегальна міграція іноземців не впливає на склад населення України, оскільки, по-перше, вона малочисельна, а по-друге, її учасники – громадяни СНД, тобто особи, які легко можуть в'їхати в Україну і так само легко виїхати з її території, якщо спроба переправлення на Захід не вдалася.

Разом з тим частина нелегальних мігрантів розглядають Україну як країну призначення. Більшість із них – громадяни країн СНД, які в'їжджають в Україну з метою працевлаштування чи підприємницької діяльності, проте працюють без належних дозволів, зайняті в неформальній економіці, передусім вуличній торгівлі, галузі харчування, наданні ремонтних послуг, у сільському господарстві, в домогосподарствах приватних осіб. Вони прибувають в країну цілком легально, проте затримуються і працюють на її території без відповідних дозволів, адже зайнятість на чорному ринку праці – єдина можливість заробітку для іноземців, які не мають урегульованого правового статусу.

Таким чином, по-перше, канали імміграції в Україну досить вузькі, по-друге, приплив населення ними нечисленний. На момент перепису 2001 р. у країні нараховувалося лише 192,6 тис. іноземців та 84 тис. осіб без громадянства, які складали незначну частку населення – 0,57 %³². Абсолютна більшість із них (85,5 %) – це громадяни країн СНД та Балтії, серед яких переважали громадяни Росії (103,7 тис.) Громадян інших країн перепис зафіксував лише 27,9 тис. Серед них громадян –

³²Населення України за місцем народження та громадянством. Дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. – К., 2004.

В'єтнаму – 5 тис., Китаю – 3 тис., Індії – 2,3 тис., Йорданії – 1,7 тис., Сирії – 1,5 тис. Більшість – студенти, які прибули на навчання, а також працівники-мігранти.

За даними Міністерства внутрішніх справ, у 2011 р. в Україні налічувалося 313 тис. іноземців, з яких 211,1 тис. проживали постійно, а 101,9 тис. – перебували тимчасово. Таким чином, порівняно з даними перепису чисельність іноземців в Україні зросла ненабагато. Як і раніше, серед іммігрантів, тобто іноземців, які мають дозвіл на імміграцію в Україну і посвідку на проживання, більшість становили громадяни Росії – 123,8 тис., молдаван було 12,3 тис., приблизно по 8 тис. – громадян Азербайджану, Грузії, Вірменії. Громадян В'єтнаму налічувалося 4,2 тис., Ізраїлю – 1,7 тис., Туреччини, Сирії, Китаю – по 1,2 тис.

3.4. Структурні зміни населення України під впливом міграції

На жаль, міграційна статистика після 2005 р. не фіксує багатьох характеристик мігрантів, зокрема, їхньої етнічної належності. Тому статистично достовірні оцінки щодо змін складу населення України в результаті міграції можна зробити лише на основі даних перепису 2001 р. Ці зміни в цілому дають змогу проілюструвати тенденції, які виникли після здобуття Україною незалежності й великою мірою актуальні й досі.

Так, у міжпереписний період 1989–2001 рр. загальна чисельність населення країни внаслідок міграції зменшилася менше ніж на 1 %. Проте чисельність чоловіків віком 20–29 років зменшилася на 6,8 %, а жінок цієї вікової категорії – на 4,9 %, чоловіків і жінок віком 30–34 роки – на 3,7 і 2,1 % відповідно. Міграційні втрати формувалися майже виключно за рахунок економічно активного населення. Натомість, завдяки міграції збільшилася чисельність вікових груп до 20 і понад 70 років. За підрахунками демографів, за відсутності міграції перепис 2001 р. зафіксував би питому вагу населення найбільш продуктивного віку (25–44 роки) на 0,5 в. п. більшу, а демографічне навантаження на населення працездатного віку – на 2,5 % менше³³. Таким чином, міграція сприяла старінню населення, втратам трудового потенціалу, скороченню народжуваності внаслідок зменшення чисельності молоді, передусім жінок фертильного віку. Є всі підстави припустити, що характер впливу мі-

³³ *Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи* / за наук. ред. В. Позняка. – Умань, 2007. – С. 130.

грації на віковий склад населення і впродовж наступного десятиріччя залишався незмінним.

Так само несприятливим є вплив міграції на освітню структуру мешканців України. Незважаючи на те, що чисельність студентів і випускників не лише не скорочується, а й зростає, перепис 2001 р. засвідчив зниження освітнього рівня молодих поколінь порівняно з даними перепису 1989 р. Освітній рівень мігрантів, які вибували за кордон, характеризувався поступовим збільшенням цього показника. Причому рівень освіти вибулих за межі колишнього СРСР був найвищим – 11,7 років навчання. Питома вага осіб із вищою освітою серед вибулих до цього регіону перевищувала цей показник для країн СНД у понад 1,5 разу³⁴.

Під впливом міграції зазнає змін етнічна структура населення. Питома вага українців серед мешканців країни складала на момент останнього всесоюзного перепису населення у 1989 р. 72,7 %, а 2001 р. – 77,8 %, тобто зросла на 5,1 в. п. що є, крім наслідків національного відродження, прямим результатом репатріації. У 5,3 разу збільшилася чисельність кримських татар. Перепис зафіксував 248,2 тис. осіб кримськотатарської національності.

Водночас кількість росіян зменшилася на 26,6 %, а питома вага у загальній кількості населення – на 4,8 в. п. і у 2001 р. складала 17,3 %. Кількість жителів України єврейської національності скоротилася у п'ять разів (на 382,7 тис. осіб, або 78,7 %) і становила на момент перепису лише 103 тис. осіб. Частка євреїв у населенні зменшилася з 0,9 до 0,2 %. Чисельність чехів в Україні скоротилася на 35 %, поляків – на 34 %, словаків – на 19 %, німців – на 12 %, греків – на 7 %, угорців – на 4 %³⁵.

Натомість, міграція була причиною кількісного зростання низки інших етнічних груп. Так, відповідно до перепису 2001 р., кількість азербайджанців в Україні зросла порівняно з 1989 р. на 20 % (45,2 тис. осіб), грузинів – майже у 1,5 разу (34,2 тис. осіб), вірменів – у 1,8 разу (99,9 тис. осіб). Перепис засвідчив також, що на 50 % стало більше корейців (12,7 тис. осіб), у 30 разів зросла чисельність турків (8,8 тис. осіб), у 9 разів – курдів (2 тис. осіб), у 8 разів – в'єтнамців (3,9 тис. осіб) і представників народів Індії та Пакистану (1,5 тис. осіб), у 5 разів – арабів.

³⁴Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / за наук. ред. В. Позняка. – Умань, 2007. – С. 133.

³⁵Національний склад населення України та його мовні ознаки: дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. – К., 2003.

Хоча чисельність перелічених нетипових для України національностей цілком незначна і не справляє суттєвого впливу на етнічну структуру населення, швидкі темпи їх зростання засвідчують тенденцію, що формується внаслідок включення України у світові міграційні процеси, і, очевидно, на сьогодні посилюється.

Таким чином, трансформація структури населення вказує на існування в період після здобуття Україною незалежності кількох різних за інтенсивністю, причинами та характером міграційних потоків. Перший із них – це репатріація вихідців з України та їхніх нащадків, передусім етнічних українців і кримських татар.

Другий потік – це прибуття біженців, з яким пов'язане збільшення чисельності азербайджанців, вірменів, грузинів, а також прибуття більшості турків (турки-месхетинці з'явилися в Україні у 1990-1991 рр. після погромів в Узбекистані) та курдів (здебільшого з Нагірного Карабаху). Переважно як шукачі притулку прибували в Україну також афганці, пакистанці, араби.

Подібні причини спонукали до міграції і декого з тих, хто намагався нелегально дістатися розвинених західних країн транзитом територією України. Хоча Україна є малопривабливою для зарубіжних шукачів кращої долі, а посилення прикордонного та імміграційного контролю зробило маршрут її територією складним, транзитна нелегальна міграція як явище і надалі існує, причому частина нелегальних мігрантів так чи інакше затримуються в Україні, інколи надовго.

Щодо еміграції громадян України у західному напрямку виїзд до країн, що не входили до складу СРСР, відбувався переважно з економічних міркувань, однаково актуальних для представників різних соціальних та етнічних груп. Водночас деякі країни призначення надавали перевагу представникам певних етнічних груп, що інтенсифікувало їх виїзд.

Іммігрантами в Україну з держав, що не входили до складу СРСР, є переважно бізнесмени, менеджери, студенти, робітники. Їхня кількість невелика, проте збільшується з розвитком інтеграції України у світовий економічний та міграційний простір.

Зазначені міграційні потоки відрізняються не лише за характером, інтенсивністю, а й за якісними характеристиками тих, хто бере в них участь. Наприклад, біженці, які втечею рятуються від переслідувань, переважно рушають сім'ями, тому з-поміж них значну частину становлять діти й особи похилого віку. Якщо рішення про переїзд приймається вільно, не під тиском незалежних від людини та несприятливих обставин, обтяжені малими дітьми та маломобільними непрацездатними особами сім'ї зазвичай воліють відкласти його до кращих часів. Тому

серед репатріантів, на відміну від біженців, питома вага економічно активних осіб є більшою. Зокрема, кримські татари, повертаючись в Україну із місць депортації, часто практикували покрокову імміграцію, коли на першому етапі на історичну батьківщину рушали працездатні особи, чоловіки, які готували умови для проживання на новому місці, і лише згодом вдавалися до переселення жінки, діти, особи похилого віку. Щодо економічної міграції в пошуках кращих умов життя, до неї вдаються передусім економічно активні люди в найбільш продуктивному віці, які мають необхідний освітній і кваліфікаційний рівень, що справедливо по відношенню до трудової еміграції і українців, і іноземців, які прибувають в Україну з метою працевлаштування.

Унаслідок цього, крім чисельності, міграційні процеси позначалися на віковому, освітньому складі всього населення та окремих етнічних груп. Так, в етнічних групах, що після проголошення незалежності України поповнювалися за рахунок репатріації, процес старіння дещо уповільнився, поліпшилися якісні показники робочої сили³⁶. Наприклад, серед дев'яти найчисленніших етнічних груп України найнижчий коефіцієнт старіння спостерігається серед кримських татар, що пов'язано не лише зі збереженням порівняно високої народжуваності, а й із нещодавною імміграцією. І навпаки – переважання виїзду над в'їздом прискорює загальне старіння етносів. Зокрема, стрімке старіння внаслідок еміграції спостерігається серед євреїв. За переписом 2001 р., особи 50 років і старше становили понад половину цієї етнічної групи³⁷. Своєю чергою процеси старіння звужують можливості природного відтворення.

4. Урізноманітнення складу населення України та пов'язані з ним ризики

4.1. Деякі особливості іммігрантських меншин

Як зазначалося вище, Україна належить до числа країн зі значною часткою іммігрантів серед населення (див. табл. 1). Проте лише формально її можна поставити в один ряд із США – країною іммігрантів, Німеччиною (що тривалий час залучала іноземну робочу силу, а також приймає найбільшу кількість біженців у Європі), Великобританією,

³⁶Населення України – 2003: щорічна аналітична доповідь. – К., 2004. – С. 195-196.

³⁷Населення України – 2002: щорічна аналітична доповідь. – К., 2003. – С. 123.

Іспанією чи Францією, які мали численні колонії та зберігають тісні, у т. ч. й міграційні зв'язки з ними, навіть із Росією, куди в останній період існування СРСР, а надто після його розвалу було спрямовано численний переселенський потік росіян і російськомовного населення з нових незалежних держав.

Хоча чисельність нинішніх жителів України, які народилися за її межами, дійсно значна, більшість іммігрантів походять із колишніх радянських республік (див. табл. 2), а найголовніше – прибули в Україну до розвалу СРСР, тобто були на той час внутрішніми мігрантами.

Після 1989 р. іммігрували 1,1 млн осіб, або кожний п'ятий іммігрант, зафіксований переписом 2001 р. Зокрема 16,6 % тих мешканців України, хто народився в Росії, проте 41,2 % прибулих з Грузії, 42 % – Азербайджану, 42,4 % – із Узбекистану, 53,6 % – із Таджикистану, 60 % – із Вірменії. Це засвідчує не лише посилення імміграції із перелічених країн, а й значний її вплив на формування відповідних етнічних груп в Україні.

Крім того, завдяки імміграції виникали цілком нові для України етнічні групи, яких раніше на її території не було. Як приклад можна навести турків-месхетинців. Вони з'явилися в Україні після того, як цей народ, депортований у 1944 р. тоталітарним режимом з історичної області Месхетії в південно-західній Грузії до Центральної Азії в результаті організованих 1989 р. екстремістами погромів, змушений був залишити Узбекистан і розвіявся усюю територією колишнього СРСР. Якщо за переписом 1989 р. в Україні проживали 262 турки, то за переписом 2001 р. – 9180, тобто у 35 разів більше³⁸.

З імміграцією пов'язане виникнення в Україні афганської меншини. Після виведення радянських військ із Афганістану деякі військові, студенти, які навчалися у СРСР, із політичних міркувань не повернулися на батьківщину. Рятуючись від громадянської війни та політичних переслідувань країну покидали прибічники поваленого режиму Наджибули, партійні та громадські активісти, працівники органів безпеки та внутрішніх справ. Прибуття афганців в Україну в пошуках притулку особливо інтенсифікувалося усередині 1990-х років після взяття Кабулу талібами³⁹. У наступний період імміграція афганців продовжувалася внаслідок і об'єднання родин, і наростання економічного біженства з країни, розореної війною і небезпечної для життя.

³⁸ *Малиновская, Е.* Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк / Е. Малиновская. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.

³⁹ *Брайчевська, О.* Афганська спільнота у Києві: формування та соціально-демографічні характеристики / О. Брайчевська, О. Малиновська // Проблеми міграції. – 2002. – № 2.

В'єтнамці з'явилися на території України як працівники-мігранти відповідно до угоди між урядом СРСР та СРВ наприкінці 1980-х років. Після розпаду СРСР, що супроводжувався економічною кризою, зупинкою багатьох підприємств, у т. ч. і тих, де працювали в'єтнамці, деякі з них втратили роботу, проте через недотримання працевластувачем умов контракту так і не змогли повернутися на батьківщину. Уже незалежна Україна змушена була врегульовувати їхнє становище й у спосіб міждержавної угоди з В'єтнамом, і прийняттям національного законодавства. Зокрема, у заключних положеннях до Закону України «Про імміграцію» (2001) передбачено оформлення цій категорії іноземців, за їхнім зверненням, дозволів на імміграцію та посвідок на проживання в Україні⁴⁰.

І перелічені групи, і деякі інші можна зарахувати до так званих нових або іммігрантських меншин, тобто таких, які сформувалися в результаті міграції. Вони, безумовно, дуже різні. Але завдяки однаково-му імміграційному механізму походження, характеризуються деякими спільними рисами⁴¹.

По-перше, імміграція більшості нових меншин мала переважно вимушений характер. Значна частина вірменів, азербайджанців, таджиків, турків, чеченців, афганців, курдів та інших опинилися в Україні не внаслідок свідомого вибору, а через відсутність можливості вибрати. Це справедливо і для частини в'єтнамців, які не мали можливості повернутися на батьківщину. Іншими словами, соціально-економічні причини мали для появи нових меншин підпорядковане значення. Хоча, незважаючи на економічні труднощі, що їх переживала Україна впродовж перехідного періоду, ситуація в нашій державі все-таки була більш благополучною, ніж у країнах походження новітніх іммігрантів.

Вимушений характер імміграції представників нових меншин справляє важливий вплив на їх правовий статус (або його відсутність), добробут, процес інтеграції в українське суспільство. Свій відбиток накладає також та обставина, що їх прибуття в Україну співпало з кардинальними суспільно-політичними змінами та економічними реформами, які супроводжувалися глибокою економічною кризою. З одного боку, повсякденна боротьба за виживання, спільна для всіх жителів країни, була особливо складною для новоприбулих. А з другого – іммігранти змушені були шукати виходу в нових ринкових формах гос-

⁴⁰Волосяк, Г. Деякі аспекти формування в'єтнамської спільноти у м. Києві / Г. Волосяк, Я. Пилинський // Проблеми міграції. – 2002. – № 1.

⁴¹Малиновська, О. Нові етнічні меншини в Україні як результат міграції / О. Малиновська // Агора. – 2006. – № 4.

подарування та зайнятості, оскільки інші шляхи отримання доходу їм були недоступні. Це причина того, що основною сферою діяльності нових етнічних меншин є торгівля, громадське харчування тощо⁴².

Представники меншин займають певну нішу у суспільному поділі праці. Наприклад, для турків-месхетинців найбільш поширеним заняттям є вирощування овочевої продукції, для азербайджанців чи афганців – ринкова торгівля, для в'єтнамців чи китайців – ще й громадське харчування. Разом з тим вихід за межі «етнічного бізнесу» в інші сфери виробництва чи підприємництва здійснити складно через високу конкуренцію і завжди менш сприятливі для прибулих, порівняно з місцевим населенням, обставини.

Розселення іммігрантів детерміноване можливостями працевлаштування і вирішення житлового питання. Меншою мірою воно залежить від природного бажання жити поруч зі співвітчизниками. Тому за незначної кількості іммігрантів і дисперсності їхнього проживання Україні на сьогодні не загрожує створення «етнічних кварталів». Разом з тим іммігрантські меншини розподілені територією України нерівномірно. Їх представники переважно проживають у декількох великих містах, де існують найбільші ринки (зокрема Київ, Харків, Одеса), а точніше – у порівняно дешевших для життя передмістях цих міст.

У внутрішній міграції відбуваються два протилежних процеси: перший полягає у поступовій концентрації представників меншин навколо деяких їх осередків, що з часом може призвести до формування іммігрантських анклавів; другий є прямо протилежним і відображає соціальну мобільність, коли із поглибленням інтеграції, освоєнням нових сфер зайнятості, зростанням добробуту більш успішні та освічені особи переселяються у якісніше житло і територіально віддаляються від громади.

Як відомо, недавні мігранти найлегше наважуються на подальшу зміну місця проживання. Тому важливим питанням є таке: укоріняться нові меншини в Україні чи поступово зникнуть у результаті виїзду їхніх представників з території держави? Відповідь залежить від рівня інтеграції в українське суспільство, що є величиною об'єктивною, а також від суб'єктивного самопочуття іммігрантів в Україні.

Хоча для прибуття іммігрантів, як уже зазначалося, важливими були неекономічні мотиви, вибір людей – виїхати чи лишитися великою мірою залежить від соціально-економічного становища в Україні, його

⁴² «Нетрадиційні» іммігранти у Києві / керівники проекту Б. Рабл, О. Малиновська. – К.: Стилос, 2003.

порівняння із ситуацією у країнах походження. Не менш важливим є правове становище мігрантів, рівень життєвих перспектив, реалізувати які вони мають (або не мають) змогу в суспільстві країни проживання, їхнє психологічне самопочуття в чужонаціональному оточенні. Усе це, своєю чергою, є похідним від міграційної політики держави, законодавства щодо регулювання міграційних процесів та правового статусу іноземців, можливостей натуралізації, рівня толерантності суспільства до прибулих.

Хоча загальна чисельність перерахованих етнічних груп незначна і не справляє суттєвого впливу на структуру населення країни, швидкі темпи їх збільшення вказують на можливість подальшого поповнення у спосіб імміграції. Залучення України до глобальних міграційних процесів у період їх значної активізації створює передумови не лише до розширення вже наявних, а й до утворення нових імміграційних меншин.

Це ще більш актуально у зв'язку з тим, що, зважаючи на несприятливі тенденції демографічного розвитку, насамперед природне зменшення чисельності населення України, чи не на єдиний засіб уповільнення депопуляції перетворюється поповнення людських ресурсів іззовні. У Стратегії демографічного розвитку України до 2015 р.⁴³, затвердженій постановою КМУ восени 2006 р., зазначається, що для збереження чисельності населення на нинішньому рівні державі потрібно залучати 300 тис. іммігрантів щорічно. А для того, щоб забезпечити сталу кількість працездатного населення, приплив іммігрантів має сягнути 500 тис. на рік.

Хоча наведені цифри є лише теоретичними розрахунками і жодним чином не означають, що імміграція в Україну сягне саме таких обсягів, нинішня демографічна ситуація змушує замислитися, чи готове суспільство до співжиття із великою масою новоприбулих, яким буде їх склад, звідки держава може залучити додаткові людські ресурси і взагалі, чи вдасться їй це зробити. З огляду на стрімке скорочення та старіння населення сусідів України і на Заході, і на Сході (за оцінками ООН, для збереження нинішньої чисельності населення ЄС-15 упродовж наступних 50 років потребуватиме 47 млн іммігрантів, а Росія – 25 млн⁴⁴), боротьба за людські ресурси загострюватиметься. Водночас на сьогодні наша держава є малопривабливою для мігрантів, навпаки, вона віддає власне населення на користь інших країн.

⁴³Стратегія демографічного розвитку на період до 2015 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 24.06.2006 р. № 879 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

⁴⁴Replacement Migration: Is a Solution to Declining and Ageing Population? / United Nations. – NY, 2000.

Таким чином, щоб скласти конкуренцію сусідам, потрібні наполеглива цілеспрямована діяльність, конкретні заходи, спрямовані на зменшення еміграції та заохочення імміграції в країну. Своєю чергою, це створює проблему інтеграції іммігрантів в українське суспільство та налагодження міжетнічної взаємодії між місцевим населенням і прибулими, етнокультурні характеристики яких можуть бути досить відмінними та незвичними. Це означає також потребу розроблення й упровадження інтеграційної політики як неодмінного компонента державної політики у сфері міграції, регулювання етнонаціональних відносин з урахуванням міграційного компонента.

4.2. Проблемні питання суспільних відносин, зумовлені міжнародними міграціями

Проблеми, зумовлені прибуттям мігрантів, не є для України гіпотетичними. Попри невеликі, порівняно з іншими європейськими країнами, обсяги імміграції, вони очевидні.

Україна зіткнулася з міжнародними міграціями, не маючи жодного досвіду їх регулювання, за відсутності відповідного законодавства, адміністративних органів, кадрів спеціалістів, до того ж, у період, коли переміщення населення значно інтенсифікувалися у світовому масштабі. Тому не дивно, що суспільство, виховане в ізоляції від навколишнього світу, сприймало стихійний розвиток міграційних процесів досить негативно.

Прибуття іммігрантів у період, коли внаслідок утворення нових незалежних держав внутрішні міграції перетворилися на зовнішні, а колишні співвітчизники – на іноземців, закономірно мало не такий, як раніше, а набагато вагоміший суспільний резонанс. Болюче сприйняття міграцій великою мірою пов'язане зі значною часткою в міграційному потоці вимушених мігрантів.

Напружена суспільна реакція на імміграцію була обумовлена також економічною кризою 1990-х років, в умовах якої прибулі, передусім ті, хто належав до незвичних для України етносів, сприймалися з обережністю, інколи з ворожістю, як конкуренти у розподілі обмежених матеріальних ресурсів. І, нарешті, політизація міграційної проблематики – ще одна обставина, яка не сприяє реалістично-прагматичним підходам до неї. Міграційні питання поступово перетворилися на «аргументи» в політичній боротьбі.

Свою частку відповідальності за формування мігрантофобій несе державна статистика, яка не забезпечує суспільство точною та об'єктивною інформацією, а також наука, у якій відповідні дослідження досі мають лише фрагментарний характер. За таких умов з'являються

широкі можливості для цілком вільної інтерпретації та подачі фактів. Усе це має за результат загалом несхвальне ставлення суспільства до імміграції та іммігрантів.

За даними моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України, національна дистанційованість між місцевим населенням та прибульцями, на жаль, залишається високою. Так, за даними 2010 р., 1,8 % респондентів взагалі не допустили б в Україну навіть українців, які мешкають в інших державах. Порівняно з 1992 р., у 1,5 разу зросла частка тих, хто не допустив би в державу росіян (з 1,8 до 2,9 %). Високою, хоча й меншою, ніж попередніми роками, є питома вага респондентів, які не допустили б в Україну кримських татар – 15,3 % (25,8 % – у 2002 р.)

Глибоке неприйняття демонструють опитані під час моніторингу по відношенню до потенційних іммігрантів-китайців та африканців: відповідно 19,4 та 19,3 % респондентів не допустили б їх в Україну. Ще менш толерантно поставилися вони до перспективи проживання в Україні афганців – принципово проти допуску представників цієї етнічної групи в Україну були 34,1 %, арабів – 27,4 %, азербайджанців – 22,7 %. Особливо негативно було оцінено перспективу в'їзду чеченців – 51,5 % респондентів взагалі не допустили б їх до країни⁴⁵.

Натомість респондентів, згодних допустити вихідців із країн Азії та Африки як мешканців України, виявилось набагато менше, зокрема, китайців готові бачити співгромадянами 7,1 % опитаних, африканців – 6,8 %, афганців – 5,8 %. Ще меншою є готовність прийняти представників цих народів як членів сім'ї, близьких друзів, колег по роботі (відповідно китайців – 0,7; 1,3; 3,8 %, афганців – 0,7; 1,3; 1,3 %, африканців – 0,6; 1,7; 1,8 %). Найбільше, на що погоджуються опитані, це бачити представників цих народів лише як відвідувачів України.

Стурбованість викликає не лише неприйняття населенням гіпотетичних іммігрантів, особливо певних національностей, а й зростання міжетнічної нетолерантності як такої. За даними соціологічного моніторингу, інтегральний індекс соціальної дистанції стосовно десяти національностей (за винятком українців, росіян та українців зарубіжжя), розрахований за семибальною шкалою Богардуса, у 2006 р. досяг 5,3, у 2010 р. становив 5,2, тоді як у 1994 р. – 4,4 (табл. 6). Середній бал відрізнявся за окремими національностями і найбільшим виявився стосовно турків та азербайджанців – по 5,7; китайців та африканців – по 5,9; арабів – 6,0; афганців – 6,1 та чеченців – 6,3⁴⁶.

⁴⁵Українське суспільство. 1992–2010. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. –Т. 2. – С. 54.

⁴⁶Там само. – С. 66.

Таблиця 6

Індекси національної дистанційованості, середній бал *

Національна дистанційованість населення України від:	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
Азербайджанців	—	—	—	—	5,8	5,8	5,8	5,7	5,7
Американців	4,4	4,6	4,7	4,8	5,4	5,5	5,7	5,6	5,5
Арабів	—	—	—	—	6,1	6,1	6,1	6,1	6,0
Афганців	—	—	—	—	6,2	6,2	6,1	6,1	6,1
Білорусів*	2,7	2,6	2,5	2,8	4,2	4,1	4,1	3,9	4,0
Грузинів*	4,9	5,0	5,1	5,4	5,4	5,5	5,5	5,4	5,5
Євреїв*	3,8	3,8	3,9	3,9	5,1	5,1	5,2	5,0	5,1
Китайців	—	—	—	—	5,9	5,9	5,9	5,9	5,9
Кримських татар*	4,6	4,8	4,8	4,9	5,6	5,5	5,5	5,4	5,3
Молдаван	4,6	4,7	4,8	5,1	5,3	5,2	5,4	5,2	5,2
Африканців	—	—	—	—	6,0	5,9	5,9	6,0	5,9
Німців*	4,5	4,6	4,8	4,8	5,2	5,2	5,3	5,2	5,3
Поляків*	4,4	4,5	4,6	4,8	5,0	5,0	5,0	4,8	5,0
Росіян	2,3	2,1	2,0	2,3	3,3	3,1	3,2	3,0	3,3
Румунів*	4,7	4,9	4,9	5,2	5,4	5,4	5,3	5,2	5,4
Словаків	4,6	4,8	4,8	5,0	5,1	5,1	5,1	4,9	5,1
Турків	4,9	5,2	5,3	5,6	5,9	5,9	5,8	5,8	5,7
Угорців*	4,6	4,8	4,9	5,1	5,4	5,4	5,3	5,1	5,2
Українців	1,8	1,4	1,5	1,6	2,4	2,2	2,1	2,1	2,2
Українців, які мешкають в інших країнах	—	—	3,9	4,0	3,5	3,4	3,2	3,0	3,1
Циган*	5,1	5,3	5,4	5,6	6,0	6,1	6,1	6,0	6,1
Чехів	—	—	—	—	5,3	5,3	5,3	5,2	5,2

Закінчення табл.

Національна дистанційованість населення України від:	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
Чеченців	—	—	—	—	6,3	6,4	6,3	6,3	6,3
Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10-ма національностями позначеними «*»	4,4	4,5	4,6	4,7	5,3	5,3	5,3	5,2	5,2

* Національна дистанція визначається за семибальною шкалою за відповідями респондентів на запитання щодо готовності допустити представників тієї чи іншої національності як членів сім'ї (1 бал), близьких друзів (2 бали), сусідів (3), колег по роботі (4), мешканців України (5), відвідувачів України (6) або ж узагалі не допускати їх в Україну (7 балів)

Джерело: Інститут соціології НАН України

Антиімігрантські настрої у суспільстві умовно можна об'єднати у дві групи. Перша з них сформована під впливом страху втрати власної ідентичності внаслідок прибуття мовно і культурно відмінного населення, яке не поділяє традиційні цінності країни прийому, небезпекою маргіналізації мігрантів. Такі побоювання, однак, ураховуючи цілком незначні обсяги імміграції в Україну, виглядають на сьогодні безпідставними. Їх поширення, імовірно, є «імпортним продуктом», реакцією на події за кордоном, до того ж в інтерпретації російських мас-медіа, що займають вагомe місце на українському інформаційному просторі й тиражують поширені у сусідній державі мігрантофобії.

З другого боку, відторгнення іммігрантів пов'язане із занепокоєнням місцевого населення конкуренцією, яку вони можуть створити на ринку праці та в розподілі соціальних благ. Разом з тим давно доведено, що існує група непривабливих для місцевого населення робочих місць, які заповнюються іммігрантами. Тому новоприбулі не конкурують із корінними жителями. Щодо кваліфікованих іноземців, які претендують на престижні та добре оплачувані робочі місця, їх прибуття сприяє трансферу знань і вмінь, створює додатковий стимул для місцевого населення до навчання та професійного зростання.

Ще один поширений стереотип полягає в тому, що з-за кордону прибувають передусім мало освічені бідняки, які не можуть бути корисними країні прийому. Досвід України як країни походження мігрантів переконливо його спростовує. Адже виїжджають передусім освічені, підприємливі, фізично та психологічно міцні люди. Так само відбувається і в інших країнах-донорах: до міграції вдаються передусім представники середнього класу з достатнім рівнем освіти, оскільки для переїзду потрібні неабиякі кошти та інформація, недоступні найбіднішим та неосвіченим верствам населення. Ця теза доведена численними науковими дослідженнями, що здійснювалися в різних країнах усіх континентів.

Варто додати також, що потреба розвинених країн у додаткових трудових ресурсах не обмежується лише висококваліфікованими працівниками. 2/3 новостворених робочих місць відкриваються нині у сфері послуг, де питома вага некваліфікованої праці особливо висока. Саме ці робочі місця здебільшого й заповнюються іммігрантами.

Не витримує критики й теза про те, що іммігранти створюють додатковий соціальний тягар, що вони є утриманцями. Адже у більшості випадків вони прибувають як робоча сила. Завдяки їхній праці збільшується багатство країни перебування, яким користується все населення. Хоча одразу після прибуття іммігранти дійсно потребують певної допомоги в облаштуванні, згодом вони віддають суспільству набагато більше, ніж споживають.

Економічні вигоди від залучення тимчасових працівників з-за кордону ще більш очевидні. Ціна їхньої праці зазвичай є нижчою, отже, вона є вигіднішою. Крім того, частина заробітків мігрантів витрачається в країні перебування на споживання, вкладається в місцеві банки і вже цим сприяє економічному розвитку.

Далеко не невідворотною є також загроза формування закритих етнічних анклавів іммігрантів, які живуть за власними законами. Це є наслідком не імміграції як такої, а вад і прорахунків інтеграційної політики. Крім того, іммігрантські квартали, як це доводять, зокрема, американські дослідження, відіграють важливу роль в адаптації новоприбулих, проте є лише першою сходинкою на шляху їх інтеграції, звідки відбувається активна висхідна мобільність, що супроводжується територіальною мобільністю, тобто переїздом до інших районів. Якщо ж унаслідок дискримінації та сегрегації мігранти позбавлені шансів на соціальне просування, небезпека самоізоляції дійсно існує, соціальні зв'язки гетто виявляються єдиними доступними, що може призвести до маргіналізації частини мігрантів, їх криміналізації.

Однак зв'язок між міграцією та злочинністю аж ніяк не безпосередній. Кримінал присутній в іммігрантських громадах, як і в будь-яких

інших людських спільнотах, проте, як свідчать наукові дослідження, він не більший, ніж у місцевого населення, що належить до тієї самої соціальної та вікової групи.

Отже, загрози суспільству країни призначення випливають не власне з імміграції, а зі становища іммігрантів, ефективності (чи не-ефективності) політики щодо їх інтеграції, соціальної та етнокультурної політики в цілому.

Варто, однак, розділяти уявлення суспільства та політиків про небезпеку імміграції та реальні проблеми, пов'язані з нею. Якщо для запобігання уявним ризикам достатньо широкої роз'яснювальної та виховної роботи із використанням системи освіти та можливостей мас-медіа, реальні проблеми потребують конкретних зусиль, коштів для їх розв'язання.

Адже міграція дійсно породжує низку об'єктивних проблем. Вони виникають навіть у зв'язку з репатріацією вихідців із України та їхніх нащадків, тобто найменш конфліктогенним міграційним потоком, сформованим за рахунок спорідненого населення. Основні труднощі пов'язані з облаштуванням та реінтеграцією прибулих і можуть бути яскраво проілюстровані прикладом раніше депортованих за національною ознакою кримських татар, болгар, вірменів, греків, німців, які повертаються до Автономної Республіки Крим. Попри значні зусилля держави та самих колишніх депортованих навіть через 20 років після повернення вони досі актуальні. Це викликає невдоволення, протестні настрої репатріантів. Водночас для громадськості необхідність вирішення соціально-економічних проблем прибулих асоціюється з додатковим тягарем, який мусить нести Україна внаслідок імміграції. Проте поза увагою широкого загалу залишається збільшення національного багатства за рахунок поповнення трудових ресурсів, виробничої діяльності прибулих, підвищення платоспроможного попиту, що прискорює розвиток економіки. Понад те, якщо мігранти володіють достатніми коштами, що дозволяють їм придбати власність в Україні, житло, землю чи торгові точки, це викликає незадоволення корінних жителів, які вбачають у цьому загрозу своїм інтересам, підозру у законності відповідних оборудок.

Викликані репатріаційним потоком проблеми, однак, не обмежуються соціально-економічними чи правовими. Зокрема, навіть повернення етнічних українців з-за кордону не всюди і не завжди може сприяти розвитку українського етносу. Тим більше, що репатріація здійснюється переважно у східно- і південноукраїнські області, великі міста, де проблема відродження та розвитку української мови і культури особливо актуальна. Однак репатріанти, які роками знаходили-

ся в чужонаціональному середовищі і зазвичай послуговувалися мовою міжнаціонального спілкування, тобто російською, навряд чи допоможуть у вирішенні цього завдання. Радше навпаки. Прискорення збільшення на Сході та Півдні країни кількості українців, які вважали рідною російську мову, що було зафіксовано переписом населення у 2001 р. (у Донецькій області у 1979–1989 рр. кількість українців, які визнавали рідною російську мову, зросла на 2,8 в. п., а у 1989–2001 рр. – на 18,4 в. п., у Луганській області відповідно на 5,3 і на 15,7 в. п., а в АРК – на 0,1 і на 12,1 в. п.⁴⁷), напевно, частково пов'язане саме з репатріаційним процесом.

Щодо проблем, які виникають у зв'язку з прийомом в Україні біженців, перша група з них пов'язана із процедурою надання (відмови у наданні) відповідного статусу, друга – стосується передбачених законодавством прав біженців, їхньої інтеграції в українське суспільство. Хоча Україна має досить розвинене законодавство у цій сфері, є стороною Конвенції ООН про захист біженців 1951 р., комплексна система роботи з біженцями досі не запрацювала. Захист біженців фактично обмежується їхнім документуванням. Державних програм із інтеграції, навчання, працевлаштування цієї категорії іноземців немає, цими питаннями опікуються хіба що неурядові та міжнародні організації. У результаті, хоча значна частина біженців – високоосвічені особи, вони стикаються із серйозними проблемами у працевлаштуванні. Трудова діяльність найчастіше обмежується торгівлею на ринках, їхній трудовий та інтелектуальний потенціал використовується вкрай мало. Не до кінця вирішеною залишається проблема освіти, хоча право на навчання для біженців законодавчо гарантоване. Немає спеціальних навчальних програм для новоприбулих, або тих, хто в'їхав в Україну вже у підлітковому віці та потребує підтримки в адаптації до нового культурного оточення, системи навчання. Вкрай гострим є житлове питання, невирішення якого ускладнює проблему працевлаштування. За відсутності допомоги держави, біженці змушені або наймати житло у приватних осіб, або жити у родичів, знайомих, які погодилися їх прийняти. Водночас оренда житла у приватних осіб обумовлює проблему реєстрації за місцем проживання, оскільки господарі здебільшого відмовляються офіційно оформлювати орендні відносини, а без цього офіційно зареєструватися в органах внутрішніх справ за місцем проживання неможливо. Внаслідок цього ускладнюється або й стає зовсім неможливим

⁴⁷ *Національний склад населення України та його мовні ознаки: дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. – К., 2003.*

здійснення прав на соціальні допомоги, пенсійне забезпечення, освіти, охорону здоров'я, передбачених законодавством, реалізація яких пов'язана із наявністю певного місця проживання.

Навіть набувши громадянство України, вирішити ці проблеми самостійно іммігрантам найчастіше не вдається. Понад те, абсурдність ситуації полягає в тому, що наявність громадянства може навіть ускладнити їхнє становище. Так, біженці, які можуть розраховувати на допомогу міжнародних організацій, зокрема, Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, благодійних фондів, набувши громадянство України таку підтримку втрачають.

Усе це означає, що, з одного боку, іммігранти в Україні, зокрема біженці, часто не можуть стати повноцінними членами суспільства, в якому проживають, зробити належний внесок у його розвиток і забезпечити стабільне становище й соціальне просування для себе та своїх дітей. З другого боку – загроза маргіналізації частини іммігрантів та їхніх нащадків може мати небезпечні наслідки для суспільства.

Ще гострішими є проблеми іноземців, які належного правового статусу в Україні не мають, тобто є нелегальними мігрантами. Далеко не всі з тих, хто намагався проїхати Україну транзитом або клопотався про набуття тут статусу біженця і отримав відмову, залишають територію країни добровільно чи видворяються у примусовому порядку. Це призводить до накопичення в країні чужонаціонального населення не лише не адаптованого до місцевих умов, а й такого, яке внаслідок свого правового становища жодним чином не охоплюється діяльністю суспільних інститутів, контактує з державою лише як «клієнти» правоохоронних органів.

Перебування іммігранта в нелегальному статусі може продовжуватися роками і не завжди пов'язуватися зі свідомим порушенням існуючих правил. У багатьох випадках це наслідок обставин, які не залежать від особи, юридичних казусів, нещасного випадку. Внаслідок цього певна категорія іммігрантів, які проживають в Україні впродовж тривалого часу, мають сім'ю, роботу, на сьогодні залишаються поза правовим полем країни. Специфіка становища мігрантів із неурегульованим статусом, крім іншого, полягає у тому, що вони є абсолютно незахищеними, часто потрапляють у ситуацію, пов'язану з порушенням прав людини.

Хоча прямої, тобто обумовленої законом, дискримінації в Україні немає, однак існує непряма дискримінація і навіть насильство на расовому або етнічному ґрунті. Такі випадки зафіксовано не лише із нелегальними мігрантами, а й тими, які перебувають в країні на цілком законних підставах, навіть представниками дипломатичних представництв зарубіжних держав. Якщо ще у 2005 р. міжнародні експерти

вважали, що рівень ксенофобії в Україні нижчий, ніж в інших державах Центральної та Східної Європи, набагато нижчий, ніж у Росії, то у 2007 р. Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості (ECRI) у своїй третій доповіді по Україні відзначала, що іноземні студенти з країн Азії та Африки зазнають расистських нападів і на території студентських містечок, і поза нею⁴⁸. Авторитетна міжнародна правозахисна організація Міжнародна Амністія у спеціальній доповіді, присвяченій Україні, вказувала, що держава не забезпечує всім особам, які проживають на її території, права на життя в умовах відсутності расової дискримінації, представники уряду виявляють нерозуміння природи расової дискримінації та серйозності цієї проблеми в Україні⁴⁹. В останній доповіді ECRI, оприлюдненій у 2012 р., зазначається поліпшення ситуації, зменшення кількості актів насильства на етно-расовому ґрунті, як і публікацій відповідного змісту⁵⁰. Разом з тим правозахисні організації продовжують реєструвати напади, жертвами яких стають представники так званих видимих меншин, студенти з Нігерії, Туреччини, Індії, Тунісу, Судану тощо. Етнічний профайлінг досі присутній у діях міліції, яка часто зупиняє осіб «неслов'янської зовнішності», вимагає хабарі⁵¹. Хоча у 2009 р. змінами до Кримінального кодексу значно посилено відповідальність за злочини, вмотивовані расовою нетерпимістю, проте йдеться про навмисні дії, що довести вкрай важко. На практиці расові мотиви насильницьких дій правоохоронцями здебільшого не враховуються, вони кваліфікуються як звичайне хуліганство. До того ж, для таких злочинів типовою є висока латентність, коли їхні жертви до правоохоронних органів не звертаються, побоюючись помсти, не розраховуючи за захист.

Очевидно, що расизм та ксенофобію живить передусім незадоволення людей своїм життям. Проте його використовують у своїх ін-

⁴⁸Європейська комісія проти расизму та нетерпимості. Третя доповідь по Україні. – Страсбург, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/country-by-country/ukraine/UKR-CbC-III-2008-4-UKR.pdf>

⁴⁹Доповідь Amnesty International «Україна: Уряд повинен вжити усіх заходів для припинення расової дискримінації» – 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.xenodocuments.org.ua/files/library/amnesty/ai_ukrainerracism_UKR-1.doc

⁵⁰Доповідь ЄКРН по Україні (четвертий цикл моніторингу) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Ukraine/UKR-CbC-IV-2012-006-UKR.pdf>

⁵¹Беліцер, Н. Боротьба з дискримінацією – законодавство, політика та реалії / Н. Беліцер // Як Україна виконує план дій з візової лібералізації? Результати громадського моніторингу. – К. : ТОВ «Вістка», 2012. – С. 56.

тересах деякі недобросовісні політики, які, спрямувавши негативну енергію мас на чужинців, маніпулюють громадською думкою, намагаються дестабілізувати ситуацію. Однак головна відповідальність за таку ситуацію лежить на державі, яка зобов'язана запобігати проявам національної та расової нетерпимості, жорстко реагувати, якщо подібні випадки трапляються.

Висновки та пропозиції

Зовнішня міграція завжди справляла значний вплив на формування населення України. Вона спричиняла зміни його кількості, демографічних характеристик, етнічної композиції, виникнення одних і зникнення інших етнічних груп на території країни. Значна частина з понад 130 етносів, представники яких проживають у державі, з'явилися тут завдяки міграції. Так само міграцією обумовлено виникнення численної української діаспори за кордоном.

Процеси інтеграції та глобалізації, до яких після здобуття незалежності долучилася Україна, є причиною інтенсифікації переміщень населення. Водночас розвиток національної економіки невідворотно викликає потребу у додатковій робочій силі, яку за наявної демографічної ситуації неможливо забезпечити із внутрішніх ресурсів.

Досвід Південної Європи, а тепер і Центральноєвропейських країн, доводить, що перетворення країни-експортера робочої сили, якою є на сьогодні Україна, на споживача імпортованих робітників є цілком закономірним. Проте той самий європейський досвід свідчить, що, залучаючи іммігрантів іззовні необхідно цілеспрямовано працювати над налагодженням стосунків між корінним населенням та прибулими, враховувати урізноманітнення населення в результаті міграції в міграційній, соціальній, етнонаціональній, освітній тощо політиці держави.

В основу формування державної політики України з урахуванням міграційного компонента мають бути покладені декілька основоположних принципів. Передусім почати треба із визнання, що іммігранти становлять частину населення країни та залишатимуться його складником і надалі, до того ж, їхня чисельність і позитивне значення для країни зростатимуть. Першочергова увага має приділятися інтеграції іммігрантів, тобто врегулюванню їх правового статусу, включно із можливостями натуралізації, забезпеченню недискримінації і рівного доступу до суспільних інститутів. Разом з тим не менш важливим є формування адекватної реакції суспільства на присутність людей, які за своїм етнічним походженням, культурою відрізняються від біль-

шості населення. Таким чином, ідеться про зустрічний процес, участь у якому і іммігрантів, і корінного населення обов'язкова.

Для розв'язання цих завдань необхідно враховувати, що іммігранти часто стикаються із серйозними труднощами в процесі адаптації до життя в країні прийому. Частково вони виникають унаслідок дефіциту у прибулих багатьох засобів, які забезпечують людині можливості ефективно функціонувати в суспільстві. Це не лише грошові кошти чи майно, а й знання мови, своїх прав та обов'язків, місцевих культурних та побутових традицій тощо. З другого боку, ці труднощі можуть бути результатом дискримінації і умисної, і прихованої.

Унаслідок цього виникає загроза, що іммігрантські групи можуть маргіналізуватися, культурно, ментально, навіть економічно відокремитися, опинитися поза межами суспільства. Своєю чергою, це породжує ризик наростання ксенофобії в місцевому середовищі, соціальної напруженості та конфліктів. Запобігання такому сценарію вимагає цілеспрямованих дій органів державної влади разом із усіма іншими суспільними акторами.

Державі в цьому процесі належить головна роль. Передусім тому, що від влади залежить *правове регулювання* і міграції, і міжетнічних відносин. Чіткий правовий статус іммігрантів, що передбачає гарантії рівноправної участі у різних сферах життєдіяльності суспільства, є головною запорукою гармонійного розвитку стосунків між ними та корінним населенням. Заходи, покликані забезпечити рівні можливості та захист від дискримінації, повинні мати законодавче підґрунтя.

Проте врегулювання правового статусу не є самодостатнім. До першочергових завдань органів державної влади та місцевого самоврядування належить *соціальна інтеграція мігрантів*. Передусім це передбачає створення умов, за яких вони могли б реалізовувати надані їм права, повною мірою скористатися послугами та програмами, доступними усьому населенню. За необхідності можуть вживатися додаткові адресні заходи, які в жодному разі не повинні мати характер «позитивної дискримінації», тобто привілеїв, що надаються іммігрантам, проте недоступні решті населення.

Разом з тим іммігрантські меншини потребують підтримки влади в організації мовного, правового навчання, сприянні у вирішенні соціально-економічних питань. Лише це дасть змогу найбільш раціонально використати потенціал іммігрантів у інтересах держави, а також запобігти самоізоляції та виключенню, які не відповідають інтересам ані меншин, ані українського суспільства.

Підтримка держави потрібна іммігрантам також і для збереження національної самобутності, задоволення мовних, культурних, релігій-

них потреб. Це необхідно і для повноцінного існування відповідних груп, і для гармонійної їх взаємодії з приймаючим суспільством. Варто підкреслити також, що розвиток самобутньої культури іммігрантських меншин сприятиме збагаченню культури всього суспільства.

Для успіху інтеграційного процесу необхідні зусилля не лише державних органів та іммігрантських громад, а й суспільства в цілому. Тому важливим є виховання толерантності, відкритості, позитивного ставлення до етнічної та культурної розмаїтості не як до загрози усталеному способу життя, а як до можливості його урізноманітнення.

Зі сказаного випливає, що інтеграція та встановлення належних міжетнічних стосунків є довготривалим завданням, тому його вирішення вимагає розроблення та впровадження довгострокової політичної стратегії.

У законодавчій сфері необхідно передбачити достатні гарантії права на проживання іммігранта, возз'єднання сімей, а також набуття громадянства. Саме це є найбільш ефективним способом формування у іммігрантів відчуття належності до суспільства, в якому вони живуть. Складником заходів щодо протидії нелегальній міграції, поряд із силовими та контрольними, має стати врегулювання правового статусу певних категорій мігрантів без документів, зокрема тих, які прожили в державі тривалий час, мають тут сім'ї, працюють, не вчиняли тяжких злочинів.

Необхідно розробити й запровадити дієвий механізм протидії дискримінації. Поняття прямої та непрямой дискримінації мають бути чітко визначеними в законі. Достатньо широким має бути також коло ознак, за якими забороняється й карається дискримінація. Необхідно, щоб відповідно до міжнародних стандартів, зокрема, Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, як кримінальний злочин кваліфікувалося будь-яке поширення ідей, заснованих на расовій перевазі або ненависті; будь-яке підбурювання до расової дискримінації; всі акти насильства або підбурювання до таких актів, спрямованих проти будь-якої раси чи групи людей іншого кольору шкіри або етнічного походження; надання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності, включаючи її фінансування; участь в організаціях, що заохочують расову дискримінацію і підбурюють до неї. Принципово, щоб дія антидискримінаційного законодавства була поширена на негромадян України, у т. ч. і тих, які перебувають у державі в неврегульованому правовому статусі.

Заходи правової природи мають доповнюватися цілеспрямованою роботою у сфері освіти та інформації. При повазі до незалежних засобів масової інформації держава має сприяти тому, щоб їхні працівники

розуміли відповідальність і необхідність подавати лише перевірену та коректну інформацію стосовно міграції та мігрантів.

Просвітницька робота має здійснюватися і серед населення загалом, і адресно серед державних службовців, журналістів, працівників правоохоронних органів, яких необхідно навчати специфіці роботи в умовах етнокультурної розмаїтості, враховувати етнокультурні особливості мігрантів. Одним із перевірених у країнах із тривалою імміграційною історією підходів до вирішення цього завдання є залучення представників іммігрантських громад на службу в поліцію, до роботи в місцевих органах влади, інших установах, які надають державні послуги населенню, особливо на місцевому рівні, в місцях проживання іммігрантських громад.

Важливою передумовою інтеграції іммігрантів є вирішення питання їхньої зайнятості, а також освіти, особливо для молоді, яке має передбачати забезпечення для них дійсно рівних умов, реальних можливостей найповнішої реалізації трудового та інтелектуального потенціалу.

Бажано здійснити правові та соціальні заходи у житловій сфері. По-перше, необхідно переглянути порядок реєстрації за місцем проживання, відмовившись від застарілих вимог, які обмежують конституційні гарантії свободи пересування та вибору місця проживання, а також унеможливають реалізацію багатьох інших прав для осіб, які не мають власного житла або постійного місця проживання. По-друге, необхідно розробити механізми фінансування дешевого житла, які б дозволили іммігрантам, передусім біженцям, вирішувати житлове питання, створити відомчий житловий фонд, гуртожитки, які б належали Державній міграційній службі та використовувалися для тимчасового вирішення житлового питання мігрантів і біженців.

Основну роботу з інтеграції мігрантів, забезпечення належних взаємин між корінним та прибулим населенням доцільно виконувати на місцевому рівні, що знаходиться ближче до людей та їхніх потреб. Вирішення відповідних проблем має відбуватися і у співпраці між центральними та місцевими органами влади, і у постійній взаємодії з неурядовими організаціями, у т. ч. об'єднаннями самих мігрантів.

Створення таких організацій є свідченням активізації участі громад іммігрантів у житті суспільства і має всіляко вітатися. За грамотної державної політики вони можуть бути її провідниками в середовищі мігрантів, здатні забезпечувати зворотній зв'язок між мігрантами та владою і постійний моніторинг настроїв у їхньому середовищі.

Необхідною основою для прийняття політичних рішень, моніторингу їх ефективності є належний науковий аналіз міграційних про-

цесів, інтегрованості мігрантів в українське суспільство та характеру їхньої взаємодії з місцевим населенням. У зв'язку з цим рівень наукових досліджень у відповідній сфері має бути суттєво підвищено, налагоджено їх систематичне проведення. Удосконалення вимагає система статистичного обліку, на нагальну потребу перетворюється термінове проведення чергового перепису населення України, оскільки лише він може об'єктивно засвідчити, що відбувається з населенням України, у якому суспільстві ми живемо.

Складність і довгостроковість завдань, що впливають зі швидкого урізноманітнення складу населення України під впливом міграції, вимагають належного інституційного забезпечення їх розв'язання. У складі нещодавно створеної Державної міграційної служби нарешті з'явився підрозділ, на який покладено соціальне супроводження мігрантів і біженців. Проте цей напрям роботи досі потребує серйозного кадрового та ресурсного підсилення. Водночас у результаті адміністративної реформи у структурі виконавчої влади зник орган, що опікувався національними меншинами, його функції розпорочені між різними відомствами. Разом з ним припинила діяльність і міжвідомча комісія із запобігання расизму та ксенофобії. Відновлення спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань формування та реалізації державної етнополітики, поширення його діяльності також і на іммігрантські меншини – на часі.

Зміст

Вступ	3
1. Міграція як чинник змін складу населення	6
2. Вплив міграції на формування населення України до здобуття незалежності	16
3. Сучасні міграційні процеси й кількісні та якісні зміни населення України	21
3.1. Основні чинники міжнародних міграцій доби незалежності	21
3.2. Міграції між Україною та пострадянськими державами	22
3.3. Міграції між Україною та державами, що не входили до складу СРСР	25
3.4. Структурні зміни населення України під впливом міграції	30
4. Урізноманітнення складу населення України та пов'язані з ним ризики	33
4.1. Деякі особливості іммігрантських меншин	33
4.2. Проблемні питання суспільних відносин, зумовлені міжнародними міграціями	38
Висновки та пропозиції	47

Наукове видання

**УРІЗНОМАНІТНЕННЯ
СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
ПІД ВПЛИВОМ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ:
ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ РЕАГУВАННЯ**

Аналітична доповідь

Літературний редактор: *І. В. Куницина*
Коректори: *Є. Ю. Стрижеус, І. В. Куницина*
Верстка: *І. В. Куницина, О. Л. Чернявський*

Відповідальний за випуск: *В. М. Сизонтов*

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень:
01030, Київ-30, вул. Пирогова, 7-а

Підп. до друку 1.10.2012. Формат 60х84/16. Папір офс. № 1. Різограф.
Гарн. «PetersburgC». Обл.-вид. арк. 3,9. Наклад 200 пр. Зам.

Віддруковано ПП «Вид-во «ФЕНІКС»
03680, м. Київ, вул. Путова, 13 Б
Тел./факс 501–93–01

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК